

2014

Upeo wa Lugha

G.N. Mwebi

Sauti za Kiswahili

a, b, ch, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, v, w, y, z

Kuna aina mbili za Sauti katika lugha ya Kiswahili:

1. Irabu
2. Konsonanti

Irabu(Vokali)

a, e, i, o, u

Irabu zinapotamkwa, hewa haizuiliwi katika ala za matamshi.

Jedwali lifuatalo litakuonyesha jinsi ya kubainisha vokali kulingana na sehemu ya ulimi inayoachilia hewa, na jinsi midomo inavyobadilika

Irabu Sehemu ya Ulimi	Midomo
e,i Mbele	Midomo imetandazwa
a Katikati; ulimi huiuka na kutandaza	Midomo imetandazwa
o,u Nyuma	Midomo imevirigwa

Konsonanti

b, ch, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, t, v,w, y, z

Konsonanti zinapotamkwa, hewa huzuiliwa katika ala za matamshi (ulimi na midomo).

Kuna aina mbili kuu za sauti za konsonanti:

1. **Sauti Ghuna** => konsonanti hizi zinapotamkwa, hewa **hutikisa** nyuzi za sauti
2. **Sauti Sighuna** => konsonanti hizi zinapotamkwa, hewa **haitikisi** nyuzi za sauti

Jedwali lifuatalo litakuonyesha aina za konsonanti kulingana na mahali zinapotamkiwa na sauti (ghuna au sighuna)

	Midomo	Midomo + Meno	Meno + Ulimi	Ufizi	Kaakaa + ufizi	Kaakaa gumu	Kaakaa Laini	Koo	Aina ya Sauti
--	--------	---------------	--------------	-------	----------------	-------------	--------------	-----	---------------

Vipasuo	p d			t d		j	k g		sighuna ghuna
Vikwamizo / Vikwaruzo		f v	th dh	s z		sh	kh gh	h	sighuna ghuna
Kipasuo - kwamizo					ch				sighuna
Nazali / Ving'ong'o	m			n		ny	ng'		ghuna
Kitambaza				l					ghuna
Kimadende				r					ghuna
Viyeyusho / Nusu Irabu						y	w		ghuna

Vipasuo (p,b,k,g,t,d)

Hutamkwa kwa kukutanisha ala za kutamkia ili kufungilia hewa na kisha kuiachilia ghafla

- Vipasuo sighuna (p, k, t) - hutamkwa bila kutikisa nyuzi za sauti
- Vipasuo ghuna (b, g, d) - hutamkwa kwa kutikisa nyuzi za sauti
/p/ na /b/ hutamkwa kwa kukutanisha midomo katika meno:
 - /p/ - papa, pepea, pipi, popo, pua
 - /b/ - baba, bebea, bibi, bobo, bubu
- /t/ na /d/ hutamkwa kwa kukutanisha ufizi na ncha ya ulimi
 - /t/ - taa, tetea, titi, toto, tua
 - /d/ dada, doa, dua
- /k/ na /g/ hutamkwa kwa kukutanisha nyuma ya ulimi na kaakaa laini
 - /k/ - kaka, koko, kuku
 - /g/ - gae, gege, gogo, gugu

Vikwamizo (d f,v,dh,th, s,z,sh,h,gh)

Pia huitwa **Vikwaruzo** Hutamkwa kwa kukutanisha ala za matamshi na kisha kuachilia hewa kupitia katika mwanya mwembamba

- Vikwamizo sighuna (f,th,s,kh,h,sh) - hewa haitikisi nyuzi za sauti
- Vikwamizo ghuna (v, dh,z,gh) - hewa hutikisa nyuzi za sauti
/f/ na /v/ hutamkwa kwa kukutanisha mdomo wa chini na wa juu na kuachilia hewa kidogo kupita

- /f/ - faa, fee, fua
 - /v/ - vaa, vua
- /s/ na /z/ hutamkwa kwa kukutanisha sehemu ya kati ya ulimi na kaakaa gumu

- /s/ - sasa, sisi
- /z/ - zaa, zeze, zizi, zuzu

/dh/ na /th/ hutamkwa kwa kukutanisha ncha ya ulimi na meno ya juu

- /dh/ - dharau, dhani
 - /th/ - thubutu
- /gh/ na /kh/ hutamkwa kwa kukutanisha kaakaa laini na kilimi

- /dh/ - dharau, dhani
- /th/ - thubutu

/h/ hutamkwa kwa kukutanisha kilimi na koo na kuachilia hewa kwa nguvu

- /h/ - haha, hii, huu

Kipasuo-kwamizo: (ch)

Pia huitwa kituo-kwamizo - Hutamkwa kwa kukutanisha ulimi na ufizi, na kuachilia hewa

- /ch/ - chacha, chechea, choo

Ving'ong'o / Nazali (m,n,ng',ny)

Hutamkwa kwa kukutanisha ala za matamshi na kuzuia hewa kupitia kinywani; hewa hupitia puani.

/m/ hutamkwa kwa kukutanisha mdomo wa juu na wa chini, ili kuzuia pumzi kupita kinywani

- /m/ - mama, umeme, mimi,

/n/ hutamkwa kwa kukutanisha ulimi na ufizi, ili hewa ipitie puani

- /n/ - nana, nene, nini, nono, nunua
- /ny/ hutamkwa kwa kukutanisha ulimi na kaakaa gumu

- /ny/ - nyanya, nyenyea, nyinyi, nyoa, nyunyu

/ng'/ hutamkwa kwa kukutanisha ulimi na kaakaa laini

- /ng'/ - ng'ang'a, ng'oa

Kitambaza (l)

Hutamkwa kwa kukutanisha ncha ya ulimi na ufizi huku hewa ikipitia kwenye pande za ulimi bila kukwaruza ufizi

/l/ - lala, lea, lilia, lo! lulu

Kindende (r)

Hutamkwa kwa kupigapiga na kukwaruza ufizi haraka haraka kwa ncha ya ulimi.

- /r/ - rai, rarua,

Viyeyusho (y,w)

Pia huitwa **nusu-irabu**. Hutamkwa kwa utaratibu kwa kuleta ala za matamshi karibu sana lakini kuachilia hewa bila kuikwaruza.

/w/ hutamkwa midomo ikiwa wazi

- /w/ - wawa, wewe,
/y/ hutamkiwa kwenye kaaka gumu
- /y/ - yaya, yeye,

Ala za Kutamkia

Hizi ni sehemu za mwili zinazotumika wakati wa kutamkia maneno:

*Meno, Ulimi, Midomo, Pua, Chemba cha Pua, Ufizi, Kaaka gumu, Kaaka laini, Kimio ,
Chemba cha Kinywa, Ncha ya ulimi, Bapa la ulimi, Shina la Ulimi, Koromeo, Kidakatonge,
Kongomeo, Nyuzi za Sauti, Koo, Njia ya Chakula*

NOMINO (N)

Nomino ni maneno ambayo ni majinaya watu, vitu, hali n.k. Kuna nomino za kawaida na nomino za kipekee miongoni mwa aina nyingine za nomino

Aina za Nomino

Kunazo aina mbalimbali za nomino katika lugha ya Kiswahili.

Nomino za Kawaida

Haya ni majina ya kawaida yanayoweza kutumiwa kurejelea vitu mbalimbali, watu, wanyama, mahali na kadhalika. Nomino hizi zinaweza kuwa katika umoja au wingi kulingana na ngeli yake.

k.m: *nyumba, mbuzi, daktari, soko, kalamu, jua*

Nomino za Kipekee

Haya ni majina maalum ya watu, mahali, bidhaa, kampuni, na kadhalika. Herufi ya kwanza ya nomino hizi huwa ni herufi kubwa. Nomino za kipekee haziwezi kubadilika, na hivyo basi hazina wingi.

k.m: *Tanzania, Nairobi, Anita, Gafkosoftware, Athi, Kimbo,*

Nomino za Jamii

Nomino za jamii hurejelea kundi la vitu au wanyama, kwa ujumla. Aghalabu vitu vinavyorejelewa hutokea kwa makundi ya vitu mbili au zaidi. Nomino hizi hutumia wingi tu tunaporejelea makundi zaidi ya moja.

k.m: *jozi la viatu, umati wa watu, bustani la maua, bunga la wanyama*

Nomino za Wingi

Nomino hizi hurejelea vitu ambavyo hutokea kwa wingi na haziwezi kuhesabiwa. Vitu kama hivyo hutumia aina nyingine ya vipimo ili kurejelea kiasi chake. Nomino za wingi hazina umoja.

k.m: *maji, maziwa, changarawe, pesa, nywele*

Nomino za Vitenzi Jina

Nomino hizi huundwa kutokana na vitenzi kwa kuongeza kiungo KU mwanzoni mwa mzizi wa kitenzi.

k.m: *kulima, kuongoza, kucheza, kulala*

Nomino za Dhahania

Haya ni majina ya hali au vitu ambavyo havionekani wale haviwezi kushikika.

k.m: *upendo, furaha, imani, elimu, ndoto, mawazo, maisha, usingizi*

Vitenzi (T)

Vitenzi ni maneno yanayosimamia kitendo. Kila kitenzi huwa na shina la kitenzi (sehemu ndogo zaidi ya kitenzi ambayo ndiyo huwakilisha tendo hilo). Shina la kitenzi huambatanishwa na viambishi ili kutoa maana iliyokusudiwa kama vile mtendaji, mtendewa, wakati kitendo kinafanyika na pia kauli ya kitenzi hicho.

Aina za Vitenzi

1. Vitenzi Halisi
2. Vitenzi Visaidizi + Vitenzi Vikuu
3. Vitenzi Vishirikishi
4. Vitenzi Sambamba

Vitenzi Halisi

Hivi ni vitenzi vinavyorejelea kitendo moja kwa moja. Vitenzi halisi vinapoambatanishwa na vitenzi vidogo katika sentensi, huitwa vitenzi vikuu.

k.m: *soma, kula, sikiza*

- Waziri Mwasimba aliwasili jana kutoka ng'ambo.
- Kawia atapikia wageni.
- Funga mlango wa dirisha.

Vitenzi Visaidizi

Vitenzi visaidizi hutangulia vitenzi halisi (vitenzi vikuu) katika sentensi ili kuleta maana inayokusudiwa kulingana na wakati au hali.

k.m: *-kuwa, -ngali,*

- Jua lilikuwa limewaka sana.
- Bi Safina angali analala

Vitenzi Vishirikishi

Vitenzi vishirikishi hutumika kuelezea hali iliyopo au mazingira. Kuna aina mbili za vitenzi vishirikishi:

a) Vitenzi Vishirikishi Vipungufu - havichukua viambishi vyovyote.

k.m: *ni, si, yu*

- Kaka yako ni mjanja sana.
- Huyu si mtoto wangu!
- Paka wake yu hapa.

b) Vitenzi Vishirikishi Vikamilifu - huchukua viambishi vya nafsi au ngeli. Vitenzi hivi vinaweza kusimama peke yake au vinaweza kufuatiliwa na vitenzi vikuu.

k.m: *ndiye, ndio, ndipo*

- Sanita ndiye mkurugenzi wa kampuni
 - Huku ndiko kulikoibiwa
-

Muundo wa Vitenzi

Kwa kuzingatia muundo wa vitenzi, tunaweza kuweka vitenzi katika aina zifuatazo:

1. Vitenzi vya Silabi Moja
2. Vitenzi vya Kigeni
3. Vitenzi vya Kibantu

Vitenzi vya Silabi Moja

Hivi ni vitenzi vyenye silabi moja pekee. Ili kuleta maana kamili, vitenzi hivi huambatanishwa na kiungo KU- katika kauli ya kutenda. Kama vitenzi vingine, vitenzi vya silabi moja vinaweza kunyambuliwa.

k.m: *soma, kula, sikiza*

1. **-cha** - kucha - jua linapochomoza asubuhi k.m kumekucha
2. **-fa** - kufa - kuacha kupumua, kupoteza uhai k.m amekufa
3. **-ja** - kuja - fika mahali hapa k.m nimekuja
4. **-la** - kula - kutia chakula mdomoni k.m anakula
5. **-nya** - kunya - kutoa mabaki ya chakula toka tumboni k.m mtoto amekunya
6. **-nywa** - kunywa - kutia kinywaji kama vile maji au maziwa mdomoni k.m ninakunywa uji
7. **-pa** - kupa - kumkabithi/kumpatia mtu kitu k.m amenipa pesa
8. **-pwa** - kupwa - kujaa hadi pomoni - k.m kisima kimekupwa maji
9. **-twa** - kutwa - jua linapozama magharibi na usiku kuingia k.m kumekutwa
10. **-wa** - kuwa - kutokea katika hali au mahali fulani k.m alikuwa

Vitenzi vya Kigeni

Hivi ni vitenzi vyenye asili kutoka kwa lugha nyingine badala ya Kibantu. Baadhi ya lugha hizo ni Kiarabu, Kizungu, Kireno, Kihispania n.k. Vitenzi hivi havifuatili muundo wa kawaida wa vitenzi vya Kiswahili ambavyo huishia kwa sauti -a. Badala yake, vitenzi hivi huishia kwa sauti nyingine kama vile -e, i, -o, na u

k.m: *haribu, tubu, shukuru, salimu, thamini, amini, samehe, baleghe*

Vitenzi vya Kibantu

Hivi ni vitenzi vyenye asili ya Kibantu na ambavyo huishia kwa sauti -a. Kitengo hiki hujumuisha asilimia kubwa zaidi ya vitenzi vya Kiswahili

k.m: *simama, shika, tembea, beba, soma, lia*

Vivumishi (V)

Vivumishi au visifa ni maneno yanayotuelezea zaidi kuhusu nomino. Aghalabu vivumishi hutanguliwa na nomino

- Aina za Vivumishi
 - Vivumishi vya Sifa
 - Vivumishi Vimilikishi
 - Vivumishi vya Idadi
 - Vivumishi Visisitizi
 - Vivumishi Viashiria / Vionyeshi
 - Viwakilishi Viulizi
 - Vivumishi Virejeshi
 - Vivumishi vya KI-Mfanano
 - Vivumishi Vya A-Unganifu

Aina za Vivumishi

Vivumishi vya Sifa

Hivi ni vivumishi ambavyo hutoa sifa ya kitu, mtu, mahali, n.k

k.m: *kizuri, kali, safi, mrembo*

- Yule mama mweusi hupika chakula kitamu.
- Mvulana mkorofi aliadhibiwa na mwalimu kutokana na tabia zake mbaya.
- Sauti nzuri humtoa nyoka mkali pangoni

Vivumishi Vimilikishi

Vivumishi hivi hutumika kuonyesha nomino inamiliki nyingine. Mizizi ya vivumishi hivi huundwa kulingana na nafsi mbalimbali (-angu, -ako, -ake, -etu, -enu, -ao).

k.m: *changu, lako, yake, kwetu, vyenu, zao*

- Nitatumia talanta zangu kwa manufaa ya taifa letu.
- Aliweka kitabu chako sebuleni mwako
- Katosha amepata nguo yake miongoni katika sanduku lao.

Vivumishi vya Idadi

Hutueleza zaidi kuhusu kiasi, au idadi ya nomino. Kuna aina mbili za vivumishi vya idadi.

a) Idadi Kamili

hutumia nambari kuelezea idadi ya nomino.

k.m: *tatu, mbili, kumi*

- Msichana mmoja amewauwa nyoka wawili
- Siku kumi zimepita tangu Bi Safina alipojifungua watoto watatu

b) Idadi Isiyodhihirika

huelezea kiasi cha nomino kwa ujumla, bila kutaja idadi kamili

k.m: *chache, nyingi, kadhaa, kidogo, wastani*

- Watu wachache waliohudhuria mazishi ya Kajuta walikula chakula kingi sana.
- Baba yao alikuwa mateka kwa miaka kadhaa.

Vivumishi Visisitizi

Husisitiza nomino fulani kwa kurudia rudia kivumishi kiashiria

k.m: *yuyu huyu, wawa hawa, kiki hiki, papo hapo, mumu humu,*

- Jahazi lili hili
- Wembe ule ule
- Ng'ombe wawa hawa

Vivumishi Viashiria / Vionyeshi

Vivumishi viashiria hutumika kuonyesha au kuashiria nomino kulingana na mahali.

Karibu	hapa, huyu, hiki, hili, huku, haya, ule, wale, pale
Mbali kidogo	hapo, huyo, hiyo, hicho
Mbali zaidi	pale, lile, kile

- Msichana huyu ni mkubwa kuliko yule
- Jani hili la mwembe limekauka
- Tupa mpira huo

Viwakilishi Viulizi

Vivumishi viulizi hutumika kuuliza swali.

Baadhi ya vivumishi viulizi huchukua viambishi vya ngel

k.m: *-ngapi?, -pi?*

- Ni walimu wangapi wamefukuzwa? - kuulizia idadi
- Je, ni dawati lipi lenye funguo zangu?

Kunavyo vivumishi viulizi vingine ambavyo havichukui viambishi vyovyote.

k.m: *wapi?, gani?, nini?, vipi?*

- Unazungumza kuhusu kipindi gani?
- Je, mmefika mahali wapi? - kuulizia mahali

Vivumishi Virejeshi

Hivi ni vivumishi ambavyo hurejelea nomino. Vivumishi hivi vinaweza kuwa vivumishi vya O-rejeshi au vivumishi viashiria vinapotumika kurejelea nomino.

k.m: *ambaye, ambao, ambalo, ambacho,*

- Msichana ambaye alikuja ni Sheila
- Sauti ambayo uliisikia ilikuwa ya Mzee Kasorogan

Vivumishi vya KI-Mfanano

Vivumishi vya KI- ya Mfanano hutumika kulinganisha sifa ya nomino na hali au tabia nyingine. Vivumishi hivi hutanguliwa na nomino, kiunganishi cha A-unganifu na huchukua kiungo KI.

k.m: *wa kifalme, za kijeshi, ya kitajiri, n.k*

- Chifu wa Vikwazoni anaishi maisha ya kimasikini
- Chali anapenda kusikiliza mziki wa kizungu
- Bi Naliza huvulia mavazi ya kifalme.

Vivumishi Vya A-Unganifu

Vivumishi hivi hutuelezea zaidi kuhusu nomino kwa kuonyesha kitu kinachomiliki nomino hiyo. Huundwa kwa kuambatanisha kiambishi cha nafsi/ngeli pamoja na kiambishi -a cha a-unganifu, kisha nomino

k.m: *cha, la, kwa, za, ya*

- Watoto wa mwalimu mkuu wana tabia nzuri
- Chai ya daktari imemwagika

VIELEZI (E)

Vielezi ni maneno yanayotoa habari zaidi kuhusu kitendo kilivyofanyika. Pia vielezi hutoa habari zaidi kuhusu hali, vivumishi au vielezi vingine.

Aina za Vielezi

Vielezi vya Mahali

Vielezi vya mahali hutoa habari kuhusu mahali ambapo kitendo kilifanyika. Aghalabu vielezi hivi huundwa kwa kutumia jina la mahali au kwa kuongeza kiungo -NI mwishoni mwa neno linaloashiria mahali.

k.m: *nyumbani, kazini, shuleni*

- Mtoto huyo hajatulia nyumbani tangu alipotoka Mombasa.
- Msipitie sokoni mkienda kanisani.

Vielezi vya Wakati

Huelezea zaidi kuhusu wakati kitendo kipofanyika

k.m: *jioni, jana, asubuhi, saa saba, mwaka juzi*

- Mzee Kasorogani amesema kwamba ataoga mwaka ujao
- Musa alilazimishwa kuchimba mtaro saa sita usiku
- Kisaka na Musa watakutana kesho

Vielezi vya Idadi

Vielezi vya idadi hutulezea kitendo kilifanyika mara ngapi

a) Idadi Kamili

Vielezi vya Idadi Kamili hutaja idadi kamili ya mara ngapi kitendo kilifanyika.

k.m: *mara mbili, siku mbili kwa juma, mara kumi*

- Gibi alimzaba kofi mara tatu na kisha akakimbia.
- Daktari alimwagiza mama huyo achukue dawa mara tatu kwa siku na arudi hospitalini siku mbili kwa mwezi

b) Idadi Isiyodhihirika

Vielezi vya Idadi Isiyodhihirika huelezea kiasi ambacho kitendo kilifanyika bila kutaja kiasi kamili

k.m: *chache, nyingi, kadhaa, kidogo, wastani*

- Mwizi wa kuku alipigwa mara kadhaa kabla ya kuokolewa na polisi.

- Yeye hunipigia simu mara kwa mara

Vielezi Vya Namna

Huelezea jinsi au namna kitendo kinavyofanyika. Kitendo kinaweza kufanyika kwa namna mbalimbali. Hivyo basi kuna aina mbalimbali za vielezi vya namna:

a) Vielezi vya Namna Halisi

Hutufahamisha jinsi kitendo kinavyofanyika kwa kutumia maneno halisi (bila kuambatanishwa na maneno mengine au viambishi vingine).

k.m: *vizuri, ovyo, haraka*

- Kioo cha bibi harusi kilianguka na kuharibika vibaya
- Mama alipika chakula upesi
- Amepigwa kalamu kwa kufanya kazi kiholela

b) Vielezi vya Namna Hali

Hutufahamisha hali ambayo kitendo kilifanyika. Vielezi hivi hujihusisha na tabia ya kitu/mtendaji wa kitendo

k.m: *kwa furaha, kwa makini,*

- Bibi harusi aliingia kanisani kwa madaha
- Mtoto alilia kwa maumivu mengi

c) Vielezi vya Namna Kitumizi/Ala

Hutoa habari kuhusu kifaa, ala au mbinu iliyotumiwa kufanya kitendo fulani

k.m: *kwa kisu, kwa jembe, kwa meno, kwa moto, kwa maji*

- Mkulima aliangusha mti mkubwa kwa shoka
- Mzee huyo alimpiga mke wake kwa bakora kabla ya kuchoma nguo zake kwa makaa

d) Vielezi Vikariri

Husisitiza kitendo kinavyofanyika kwa kutaja kielezi kinachorejelewa mara mbili mfululizo.

k.m: *haraka haraka, ovyo ovyo, juu juu*

- Polisi walipoingia, wezi walitawanyika haraka haraka.
- Wanafunzi wengi hufanya kazi yao ovyo ovyo

e) Vielezi vya Ki-Mfanano

Vielezi mfanano hutumia KI-mfanano kuelezea kitendo kinavyofanyika kwa kulinganisha.

k.m: *kitoto, kiungwana,*

- Babake huongea kiungwana.
- Harida hutembea kijeshi

f) Vielezi Viigizi

Vielezi hivi huigiza sauti au mlio wa kitu, kitendo kitendo kilipofanyika kwa kutumia tanakali za sauti

k.m: *tuli, chubwi, tifu, chururu*

- Mwanafunzi alitulia tuli mwalimu alipomzaba kofi pa!
- Kaswimu aliangusha simu changaraweni tifu na kujitumbukiza majini chubwi

g) Vielezi vya Vielezi

Vielezi hivi hutumika kuelezea kielezi kingine. Hivyo basi, hutanguliwa na kielezi badala ya kitendo

k.m: *sana, kabisa, hasa, mno*

- Mamake Kajino alitembea polepole sana.
- Chungu kilivunjika vibaya kabisa

h) Vielezi vya Vivumishi

Hutoa habari zaidi kuhusu kivumishi

k.m: *sana, kabisa, hasa, mno*

- Yeye ni mrefu sana
- Mtoto wake ana tabia nzuri mno

Vihisishi (I)

Vihisishi ni maneno yanayotumika kuonyesha hisia kama vile hasira, furaha, mshangao, kusifia, kushangilia n.k. Vihisishi hutambulishwa katika sentensi kwa kuambatanishwa na alama ya mshangao (!). Kihisishi kimoja kinaweza kutumika kutoa hisia tofauti kulingana na muktadha.

Mifano ya Vihisishi

Ifuatayo ni baadhi ya mifano ya maneno yanayotumika kuonyesha hisia. Hata hivyo, maneno mengine yoyote yanaweza kutumika kama vihisishi, kulingana na mukhtadha. k.v Potelea mbali!

Kihisishi	Mfano katika Sentensi	Hisia
Lo!	Lo! Maajabu ya Musa haya!	mshangao
Salaale!, Masalaale!	Salaale! Angalia watu wote hawa waliofika mahali hapa!	mshangao
Kumbe!	Nilidhani wewe ni rafiki yangu. Kumbe!	mshangao
Po!	Sijawahi kuona kijana mjeuri kama wewe. Po!	hasira
Ng'o!	Omba msamaha utakavyo, lakini unachoka bure. Ng'o!	kiburi
Hata!	Bwanake hakumwachia chochote! Hata!	kusifia, kupuuzua
Akh!, Aka!	Mtoto mpumbavu huyu! Akh!	hasira, kukashifu
Ah!	Ah! Sikuyaamini macho yangu.	mshangao
Ala!	Ala! Umefika tayari!	mshangao
Haha!	Haha! Umenivunja mbavu, bwana!	kicheko
Ehee!, Enhe!	Enhe! Endelea, ninaipenda sana hadithi hiyo!	kuitikia
Hmmm!	Hmmm! Chakula kitamu hicho!	kuitikia, kusifia
Ebo!	Ebo! Tabia gani hiyo.	kukashifu, hasira
Kefule!	Kefule! Umenifedhehesha sana.	hasira
Wee!	Katamu alinegua kiuno na kucheza kwa madaha. Wee! Wavulana wakaduwaa.	kusifia
La!, Hasha!	La! Sitaki kusikiliza upuuzi wako tena.	kukataa
Hoyeee!	Wamama wote, hoyee! Hoyee!	kushangilia
Huraa!	Huraa! Tumeshinda.	kushangilia

Vihusishi (H)

Vihusishi ni maneno yanayotuarifu zaidi kuhusu uhusiano wa nomino na mazingira yake.

Aina za Vihusishi

Vihusishi vya Mahali

mbele ya, nyuma ya	Kuna mzoga <u>nyuma ya</u> jengo hilo.
chini ya, juu ya	Joto lilipozidi, watoto waliketi <u>chini ya</u> mti ule.
kando ya	<u>Kando ya</u> mito ya Babeli ndipo tulipoketi.
karibu na, mbali na	Fisi aliambiwa asile mifupa <u>karibu</u> namtoto yule.

Vihusishi vya Wakati

kabla ya	Ni vizuri kusali <u>kabla ya</u> kula chakula.
baada ya	Watoto safi hupiga meno mswaki <u>baada ya</u> kila mlo.

Viunganishi (U)

Viunganishi ni maneno yanayoutumika kuunganisha, kulinganisha au kuonyesha uhusiano wa dhana mbili au zaidi.

Aina za Viunganishi

Zifuatazo ni aina mbalimbali za viunganishi kulingana na matumizi yake

Kuonyesha Umilikaji

A-Unganifu	Kiatu <u>cha</u> Mzee Sakarani kimepasuka.
KWA (umilikaji wa mahali)	Mbinguni <u>kwa</u> kuna makao mengi.

Kujumuisha

na	Baba, mama <u>na</u> watoto huunda familia kamili.
pamoja na	Mwizi aliiba runinga <u>pamoja na</u> redio
fauka ya, licha ya	Fauka <u>ya</u> mapigo yote, Kafa alikatakatwa kwa kisu.
zaidi ya, juu ya	Unataka nini tena <u>zaidi ya</u> mema yote niliyokutendea?
pia, vilevile	Alimpiga mkewe na bintiye <u>vilevile</u>
mbali na	<u>Mbali na</u> hayo nitakujengea nyumba ya kifahari.
aidha	Keti akitoka shuleni atapika. <u>Aidha</u> atampelekea nyanya sukuma wiki.
wala (kukanusha)	Ndege wa angani hawalimi <u>wala</u> hawapandi.

Kutofautisha

lakini, ila	Ongea naye <u>ila</u> usimwambie mipango yetu.
bila	Tasha aliondoka <u>bila</u> kusema lolote.
bali	Sitawaacha kama mayatima <u>bali</u> nitawatumia msaidizi.
kinyume na, tofauti na	Jana kulinyesha <u>kinyume na</u> utabiri wa hali ya hewa.
ingawa, ingawaje	Nitamtembelea <u>ingawa</u> sijui nitamwambia nini.
japo, ijapokuwa	Nakuomba upokee nilichokileta <u>japo</u> ni kidogo sana.
ilhali	Fungo zimepotea <u>ilhali</u> zilikuwa zimewekwa vizuri.
minghairi ya	Waliendelea kutenda dhambi <u>minghairi ya</u> kuhubiriwa kanisani.
dhidi ya	Vita <u>dhidi ya</u> gonjwa hilo vingali vinaendelea.

Kuonyesha Sababu

ili	Hanna aliumizwa <u>ili</u> asikumbuke aliyoyaona.
kwa, kwa vile	Emili alinyamaza <u>kwa vile</u> kugombana na rafikize.
kwa maana, kwa kuwa	Aria alipigwa na butwaa <u>kwa maana</u> mpenzi wake aligeuka kuwa mwalimu wake.
kwani	Melisa alijificha <u>kwani</u> hakutaka kuonekana na Spensa.
kwa minanjili ya	Chali alitembea mwendo huo wote <u>kwa minanjili ya</u> kuongea na Katosha.
maadam	Wanawake katika familia hiyo hawali maini <u>maadam</u> mama mkongwe alilaani maini katika familia hiyo.
madhali	<u>Madhali</u> sote tuko hapa, tunaweza kuanzisha mkutano mapema

Kuonyesha Matokeo

basi, hivyo basi	Umekula ng'ombe mzima, <u>hivyo basi</u> huna budi kumalizia mkia.
kwa hivyo	Alipatikana na makosa ya kumnajisi bintiye, <u>kwa hivyo</u> akahukumiwa miaka kumi gerezani.
ndiposa	Mama Kelele alipenda kuongea sana, <u>ndiposa</u> wakamkata midomo.

Kulinganisha

kama, sawa na	Kunywa pombe ni <u>kama</u> kujichimbia kaburi mwenyewe.
kulingana na	Mwalimu Makunza hafanyi kazi <u>kulingana na</u> maadili ya shuleni.
kuliko, zaidi ya	Talia ni mfupi <u>kuliko</u> Nuru
vile	Mganga Daimoni hutibu <u>vile</u> alivyofunzwa na Mganga Kuzimu.

Kuonyesha Kitu kimoja kama sehemu ya kingine

kati ya	Vitatu <u>kati ya</u> vitabu hivi vimepigwa marufuku.
miongoni mwa	<u>Miongoni mwa</u> walioachiliwa, ni Ngiri na Mende.
baadhi ya	<u>Baadhi ya</u> wasichana kutoka Vikwazoni hawaheshimu miili yao.
mojawapo	<u>Mojawapo ya</u> maembe uliyochuma yameoza.

Kuonyesha Kitu kufanyika baada ya kingine

kisha	Soma mfano huu <u>kisha</u> usome sentensi ifuatayo.
halafu	Alichukua kisu <u>halafu</u> akatokomea gizani.

Kuonyesha Kitu kufanyika badala ya kingine

badala ya	Mapepo yalimchukua Shakawa <u>badala ya</u> bintiye.
kwa niaba ya	Mama Roga alitoa hotuba <u>kwa niaba ya</u> mumewe.

Kuonyesha Uwezekano

labda, pengine	Sina pesa leo, <u>labda</u> uje kesho.
ama, au	<u>Ama</u> Anita <u>au</u> Katosha anaweza kuja.
huenda	<u>Huenda</u> kesho ikifika, Mungu atende miujiza.

Kuonyesha Masharti

bora, muradi	Sitakuuliza <u>bora tu</u> usichelewe.
ikiwa, iwapo	<u>Ikiwa</u> huna jambo muhimu la kusema, nyamaza.

Viwakilishi (W)

Viwakilishi vya Nomino ni maneno yanayotumika badala ya nomino. Kiwakilishi hakiwezi kuambatanishwa na nomino inayorejelewa

- Aina za Viwakilishi
 - Viwakilishi vya Nafsi
 - Viwakilishi Viashiria
 - Viwakilishi Visisitizi
 - Viwakilishi vya Sifa
 - Viwakilishi vya Idadi
 - Viwakilishi Viulizi
 - Viwakilishi Vimilikishi
 - Viwakilishi Virejeshi (O-Rejeshi)
 - Viwakilishi Vya A-Unganifu

Aina za Viwakilishi

Viwakilishi vya Nafsi

Viwakilishoi hivi hutumika kwa niaba ya nafsi kwa umoja na kwa wingi.

k.m: *mimi, wewe, yeye, sisi, nyinyi, wao*

NAFSI	UMOJA	WINGI
Nafsi ya Kwanza	Mimi	Sisi
Nafsi ya Pili	Wewe	Ninyi/Nyinyi
Nafsi ya Tatu	Yeye	Wao

- Sisi tuliwatangulia nyinyi kufika hapa.
- Mimi si mjinga kama vile yeye anavyofikiria

Viwakilishi Viashiria

Viwakilishi viashiria (vionyeshi) hutumika badala ya nomino kwa kutumia kuonyesha nomino inayorejelewa bila kuitaja.

k.m: *huyu, yule, hapa, n.k*

- Hiki hakina maandishi yoyote.
- Hao hawajui tofauti ya viwakilishi na vivumishi
- Tumekuja hapa ili kuwaburudisha kwa nyimbo tamu tamu.

Viwakilishi Visisitizi

Husisitiza nomino inayowakilishwa kwa kurudiarudia kiashiria chake.

k.m: *yuyu huyu, wawa hawa, kiki hiki, papo hapo, mumu humu,*

- Zizi hizi ndizo zilizovunjika wiki jana
- Yule yule aliyekamatwa juzi, ameiba tena.

Viwakilishi vya Sifa

Husimama badala ya nomino kwa kurejelea sifa yake.

k.m: '-eupe, -zuri, -tamu, -embamba, -rembo, safi'

- Vyekundu vimehamisha
- Warembo wamewasili.
- Kitamu kitaliwa kwanza.

Viwakilishi vya Idadi

Hutumika kusimama badala ya nomino kwa kurejelea idadi yake.

a) Idadi Kamili- hutumia nambari kuelezea idadi ya nomino.

k.m: 'saba, mmoja, ishirini'

- Wawili wamepigwa risasi polisi leo jioni.
- Alimpatia mtoto wake hamsini kununua chakula

b) Idadi Isiyodhihirika- huelezea kiasi cha nomino kwa ujumla, bila kutaja idadi kamili

k.m: 'chache, nyingi, kadhaa, kidogo, wastani'

- Tutazungumza na wachache kabla ya kuanzisha maonyesho yetu.
- Kadhaa zimeripotiwa kupotea.

Viwakilishi Viulizi

Viwakilishi viulizi hutumika kwa niaba ya nomino katika kuulizia swali.

Baadhi ya viwakilishi viulizi huchukua viambishi vya ngeli

k.m: '-ngapi?, -pi?'

- Vingapi vinahitajika? - kuulizia idadi

- Zipi zimepotea?

Kunavyo viwakilishi viulizi vingine ambavyo havichukui viambishi vyovyote.

k.m: 'wapi?, gani?, nini?, vipi?'

- Gani imefunga bao hilo?
- Wapi hapana majimaji?
- Yule mvulana alikupatia nini?
- Ulongea naye vipi? - kuulizia namna

Viwakilishi Vimilikishi

Viwakilishi hivi hurejelea nomino kwa kutumia vimilikishi.

k.m: '-angu, -ako, -ake, -etu, -enu, -ao '

- Kwetu hakuna stima.
- Lake limekucha.
- Zao zimeharibika tena

Viwakilishi Virejeshi (O-Rejeshi)

Hutumia O-rejeshi kurejelea na kusimamia nomino

k.m: 'ambaye, ambao, ambalo, ambacho, huyo, yule'

- Ambalo lilipotea limepatikana.
- Ambaye hana mwana, aeleke jiwe

Viwakilishi Vya A-Unganifu

Huwakilishi nomino kwa kutaja kinachomiliki nomino hiyo. Huundwa kwa kuambatanisha kiambishi cha nafsi/ngeli pamoja na kiambishi -a cha a-unganifu, kisha nomino nyingine

k.m: 'cha, la, kwa, za, ya'

- Cha mlevi huliwa na mgema
- Za watoto zitahifadhiwa.

Ngeli za Kiswahili

Ngeli ni vikundi vya majina ya Kiswahili. Katika mfumo wa kisasa (na unaokubalika), ngeli huundwa kwa kuunganisha viambishi viwakilishi vya nomino.

Kwa mfano, neno *kitabu*. Tunasema, "*Kitabu kimepotea - Vitabu vimepotea.*"

Kwa kuunganisha kiambishi "KI"(umoja) na VI(wingi), tunapata ngeli ya KI-VI. Ni muhimu kusisitiza kwamba tunazingatia viambishi, wala si silabi ya kwanza.

Hivyo basi, maneno yasioyoanza kwa KI-VI kama vile *chama -vyama* yatakuwa katika ngeli ya KI-VI kwa kuwa yanachukua kiambishi KI => (*Chama kimevunjwa - Vyama vimevunjwa.*) Vivyo hivyo, kunayo majina yanayoanza kwa KI-VI yasiyokuwa katika ngeli ya KI-VI maadam yanachukua viambishi tofauti. k.v: kijana => A-WA (*kijana amefika- vijana wamefika*).

Tumekuandalia majedwali matatu kukupa mukhtasari wa ngeli zote za Kiswahili na jinsi baadhi ya maneno/viambishi vinavyobadilika kutoka ngeli moja hadi nyingine.

a) Jedwali la kwanza linakupatia ngeli, maelezo yake, na mifano ya majina:

NGELI	MAELEZO	MIFANO
A-WA	Hii ni ngeli ya majina ya viumbe wenye uhai k.v watu, wanyama, ndege, wadudu, miungu, malaika n.k Majina mengi katika ngeli ya A-WA huanza kwa sauti M- kwa umoja na sauti WA- kwa wingi. Hata hivyo baadhi ya majina huchukua miundo tofauti.	mtu - watu
KI-VI	Ni ngeli ya majina ya vitu visivyo hai, yanayoanza kwa KI- au CH- (umoja); na VI- au VY- (wingi). Pia ngeli hii hujumuisha majina ya vitu vingine katika <u>hali ya udogo</u> . k.v kitoto.	kitu - vitu
LI-YA	Hujumuisha majina ya vitu visivyo hai pamoja na yale ya ukubwa k.v jitu. Majina yake huchukua miundo mbalimbali. Baadhi yake huchukua muundo wa JI-MA	jani - majani

	(jicho-macho), lakini yanaweza kuanza kwa herufi yoyote. Kwa wingi, majina haya huanza kwa MA- au ME-.	
U-I	Huwakilisha majina ya vitu visivyo hai, yaanzayo kwa sauti M- (umoja) na MI(wingi).	mti - miti
U-ZI	Hurejelea majina ambayo huanza kwa U- (umoja) na huchukua ZI- kama kiambishi kiwakilishi cha ngeli katika wingi. Majina yenye silabi tatu au zaidi hubadilishwa kwa wingi kwa kutoa sauti /u/ k.v ukuta-kuta. Majina ya silabi mbili huongezewa /ny/ katika wingi. k.v ufa - nyufa	ukuta - kuta
I-ZI	Hutumiwa kwa majina yasiyobadilika kwa umoja wala kwa wingi lakini huchukua viambishi viwakilishi tofauti: I- (umoja) na ZI- (Wingi). Mengi yake huanza kwa sauti /u/, /ng/, /ny/, /mb/, n.k	nyumba - nyumba
U-YA	Ni majina machache mno yanayochukua kiambishi U(umoja) na YA(wingi).	uyoga - mayoga
YA-YA	Hii ni ngeli ya vitu visivyoweza kuhesabika (nomino za wingi). Hayana umoja. Mengi ya majina haya huanza kwa MA- lakini yanaweza kuchukua muundo wowote.	maji
I-I	Ni ngeli ya majina ya wingi ambayo huchukua kiambishi I- kwa umoja na pia kwa wingi. Majina haya hayana muundo maalum.	sukari
U-U	Majina ya nomino za wingi yanayoanza kwa sauti /u/ au /m/. Hayana wingi.	unga
PA-PA	Ni ngeli ya mahali/pahali - maalum.	mahali
KU-KU	Ngeli ya mahali - kwa ujumla. Aidha, hujumuisha nomino za kitenzi-jina	uwanjani
MU-MU	Ngeli ya mahali - ndani.	shimoni

b) Jedwali la pili linaangazia jinsi ngeli mbalimbali zinavyotumia "a-nganifu", viashiria na viashiria visisitizi.

NGELI	A- UNGANIFU	VIASHIRIA			VIASHIRIA VISISITIZI		
		KARIBU	MBALI KIDOGO	MBALI	KARIBU	MBALI KIDOGO	MBALI
A-WA	wa wa	huyu hawa	huyo hao	yule wale	yuyu huyu wawa hawa	yuyo huyo ao hao	yule yule wale wale
KI-VI	cha vya	hiki hivi	hicho hivyo	kile vile	kiki hiki vivi hivi	kicho hicho vivyo hivyo	kile kile vile vile
LI-YA	la ya	hili haya	hilo hayo	lile yale	lili hili yaya haya	lilo hilo yayo hayo	lile lile yale yale
U-I	wa ya	huu hii	huo hiyo	ule ile	uu huu ii hii	uo huo iyo hiyo	ule ule ile ile
U-ZI	wa za	huu hizi	huo hizo	ule zile	uu huu zizi hizi	uo huo zizo hizo	ule ule zile zile
I-ZI	ya za	hii hizi	hiyo hizo	ile zile	ii hii zizi hizi	iyo hiyo zizo hizo	ile ile zile zile
U-YA	wa ya	huu haya	huo hayo	ule yale	uu huu yaya haya	uo huo yayo hayo	ule ule yale yale
YA-YA	ya	haya	hayo	yale	yaya haya	yayo hayo	yale yale
I-I	ya	hii	hiyo	ile	ii hii	iyo hiyo	ile ile
U-U	wa	huu	huo	ule	uu huu	uo huo	ule ule

PA-PA	pa	hapa	hapo	pale	papa hapa	papo hapo	pale pale
KU-KU	kwa	huku	huko	kule	kuku huku	kuko huko	kule kule
MU- MU	mwa	humu	humo	mle	mumu humu	mumo humo	mle mle

c) Jedwali la tatu linaangazia virejeshi(-o, amba-, -enye, -enyewe), ote, o-ote, ingi, ingine n.k kulingana na ngeli mbalimbali.

NGELI	KIREJESHI	O-REJESHI (AMBA-)	ENYE	ENYEWE	OTE	O-OTE	INGI	INGINE
A-WA	ye o	ambaye ambao	mwenye wenye	mwenyewe wenyewe	wote wote	yeyote wowote	mwingi wengi	mwingine wengine
KI-VI	cho vyo	ambacho ambavyo	chenye vyenye	chenyewe vyenyewe	chote vyote	chochote vyovyote	kingi vingi	kingine vingine
LI-YA	lo yo	ambalo ambayo	lenye yenye	lenyewe yenyewe	lote yote	lolote yoyote	jingi mengi	jingine mengine
U-I	o yo	ambao ambayo	wenye yenye	wenyewe yenyewe	wote yote	wowote yoyote	mwingi mingi	mwingine mingine
U-ZI	o zo	ambao ambazo	wenye zenye	wenyewe zenyewe	wote zote	wowote zozote	mwingi nyingi	mwingine nyingine
I-ZI	yo zo	ambayo ambazo	yenye zenye	yenyewe zenyewe	yote zote	yoyote zozote	nyingi nyingi	nyingine nyingine
U-YA	o yo	ambao ambayo	wenye yenye	wenyewe yenyewe	wote yote	wowote yoyote	mwingi mengi	mwingine mengine
YA- YA	yo	ambayo	yenye	yenyewe	yote	yoyote	mengi	mengine
I-I	yo	ambayo	yenye	yenyewe	yote	yoyote	nyingi	nyingine
U-U	o	ambao	wenye	wenyewe	wote	wowote	mwingi	mwingine

PA-PA	po	ambapo	penye	penyewe	pote	popote		pengine
KU- KU	ko	ambako	kwenye	kwenyewe	kote	kokote	kwingi	kwengine
MU- MU	mo	ambamo	mwenye	mwenyewe	mote	momote		mengine

VIJENZI VYA MANENO

Mofimu

Mofimu ni sehemu ndogo zaidi ya neno inayowakilisha maana ya neno hilo. Mofimu inaweza kuwa silabi moja au zaidi.

Kuna aina mbili za mofimu:

1. Mofimu huru
2. Mofimu Tegemezi

1. Mofimu huru

Mofimu huru ni silabi moja au zaidi yenye maana kamili ya neno na inaweza kujisimamia yenyewe bila msaada wa viambishi au silabi nyingine. Aghalabu mofimu huru huwa nomino, vivumishi au vielezi visivyochukua viambishi vya ngeli.

Kwa mfano: *daktari, ndoa, nyumba, Miranda*

2. Mofimu Tegemezi

Mofimu tegemezi ni mofimu ambazo huhitaji viambishi au mofimu nyingine tegemezi ili kuleta maana iliyokusudiwa. Mofimu hizi hujumuisha hasa mzizi wa neno (au shina la kitenzi), vivumishi, nomino au vielezi ambavyo vinahitaji viambishi viwakilishi vya ngeli ili kutoa maana iliyokusudiwa.

Shina la kitenzi au **mzizi wa neno** au kiini cha kitendo ni sehemu ndogo zaidi inayosimamia kitenzi chenyewe bila mnyambuliko, nyakati au viambishi vinginevyo. Viambishi ni mofimu tegemezi ya silabi moja inayowakilisha dhana fulani kama vile hali, ngeli, nafsi, wakati na kadhalika.

k.m:

mtangazaji => m-tangaz-a-ji

{

m => mofimu ya ngeli ya M-WA kwa umoja

tangaz => mzizi wa neno, kiini cha kitendo cha kutangaza

a => kiishio cha kitenzi

ji => inaonyesha kazi au mazoea

}

wametusumbua => wa-me-tu-sumbu-a

{

wa => kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya tatu wingi

me => kiambishi cha wakati timilifu

tu => kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya kwanza wingi - kitendewa/mtendwa

sumbu => shina la kitendo cha kusumbua

a => kiishio

}

wakulima => wa-ku-lim-a

{

wa => kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya A-WA wingi

ku => kiambishi cha KU ya kitenzi jina

lim => mzizi wa kitendo cha kulima

a => kiishio

}

Viambishi

Kiambishi ni silabi inayofungamanishwa na mzizi wa neno ili kuleta maana iliyokusudiwa.

Viambishi havina maana kamilifu peke yake: huhitaji kufungamanishwa na mzizi wa neno. Kwa hivyo, kiambishi ni mofimu tegemezi inayoongeza maana fulani katika neno kama vile ngeli, wakati, hali, mnyambuliko wa kitendo n.k

Kuna aina mbili kuu za viambishi:

1. Viambishi Awali
2. Viambishi Tama

Viambishi Awali

Viambishi hivi hutokea **kabla ya mzizi wa neno** / shina la kitenzi. Kuna aina kadhaa za viambishi hivi kama vile viambishi viwakilishi vya nafsi, ngeli, mahali, wakati, hali n.k

Viambishi Viwakilishi vya Ngeli

Hizi ni silabi zinazowakilisha ngeli katika neno. Mfumo wa ngeli unaokubalika hutumia viambishi hivi kubainisha ngeli mbali mbali.

k.m:

a-me-avy-a => kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya A-WA(umoja)

zi-ta-pasuk-a => kiambishi kiwakilishi cha ngeli I-ZI wingi

ki-li-pote-a => kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya KI-VI(umoja)

ya-na-angaz-iw-a => kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya LI-YA(wingi)

Viambishi Viwakilishi vya Nafsi

hivi ni viambishi ambavyo huonyesha nafsi katika neno. Kuna aina mbili za viambishi viwakilishi vya nafsi:

a) Viambishi Viwakilishi vya Nafsi ya Mtendaji/Mtenda

=> Hutumika kuonyesha aliyefanya kitendo katika neno. Kama viambishi vya Ngeli ya Mtendaji, viambishi hivi ndivyo vinavyotangulia viambishi vingine katika kitenzi.

NAFSI	UMOJA	WINGI	MFANO
YA KWANZA	NI	TU	<u>ni</u> -na-andik-a, <u>tu</u> -li-shind-a
YA PILI	U	M	<u>u</u> -me-kasir-ik-a, <u>m</u> -na-pig-w-a
YA TATU	A	WA	<u>a</u> -li-simam-a, <u>wa</u> -ta-p-ew-a

b) Viambishi Viwakilishi vya Nafsi ya Mtendewa/Mtendwa => Hutumika kuonyesha nafsi ya aliyethirika na kitendo katika neno. Kama viambishi viwakilishi vya ngeli ya mtendewa, mara nyingi viambishi hivi huwekwa punde kabla ya shina la kitenzi.

Viambishi viwakilishi vya mtendewa ni sawa na viambishi viwakilishi vya mtendaji isipokuwa:

NAFSI YA MTENDEWA	KIAMBISHI	MFANO
-------------------	-----------	-------

YA PILI UMOJA	KU	zi-me- <u>ku</u> -fik-i-a
YA PILI WINGI	M, MU, WA	ni-na- <u>wa</u> -tum-a
YA TATU UMOJA	M	ni-ta- <u>m</u> -tambu-a

Viambishi Viwakilishi vya Wakati/ Hali

Hivi ni viambishi ambavyo vinapowekwa kabla ya shina la kitenzi, vinatufahamisha wakati kitendo hicho kilipofanyika.

Viambishi hivi ni:

KIAMBISHI	HUWAKILISHA:	MFANO
LI	wakati uliopita	k <u>li</u> -chom-ek-a
ME	wakati timilifu (uliopita muda mfupi)	zi- <u>me</u> -anguk-a
NA	wakati uliopo	tu- <u>na</u> -ku-subir-i
TA	wakati ujao	wa- <u>ta</u> -ni-ju-lish-a
HU	wakati wa mazoea	<u>hu</u> -som-e-a
A	wakati usiodhihirika	<u>a</u> -tu-pend-a
KA	wakati usiodhihirika	zi- <u>ka</u> -teket-e-a
PO	PO ya wakati	a-li- <u>po</u> -wasil-i
KI	KI ya masharti	ni- <u>ki</u> -zi-angali-a

Viambishi Viwakilishi vya Kukanusha Wakati

Viambishi hivi hutumika kukanusha kitenzi katika sentensi kulingana na wakati au hali

KIAMBISHI	HUKANUSHA:	MFANO
KU	wakati uliopita	ha <u>ku</u> -ingi-a
JA	wakati timilifu (uliopita muda mfupi)	si- <u>ja</u> -ku-uliz-i-a
-I*	wakati uliopo na wa mazoea	ha-som- <u>i</u>
TA	wakati ujao	ha-ki- <u>ta</u> -maliz-ik-a

Tanbihi: * Tunapokanusha wakati uliopo, wakati wa mazoea na wakati usiodhihirika, tunatumia **kiambishi kiishio(I)** badala ya kutumia kiambishi tamati.

k.m:si-ku-ju-i, ha-pat-ik-an-i

Viambishi Viwakilishi vya Kukanusha Nafsi

Tunapokanusha kitenzi, kiambishi cha kwanzwa hubadilika kulingana na nafsi.

KIAMBISHI	MATUMIZI	MFANO
SI	nafsi ya kwanza	<u>si</u> -ku-wa-on-a
HU	nafsi ya pili	<u>hu</u> -ni-faham-u

HA	nafsi ya tatu	ha-ta-chuku-a
----	---------------	---------------

Viambishi Virejeshi vya Ngeli

Hurejelea ngeli ya mtendewa au mtendwa na hutumika hasa katika vishazi tegemezi (vyenye o - rejeshi)

k.m:

- wa-li-cho-nitum-i-a => kiambishi kirejeshi cha ngeli ya KI-VI
- ni-ta-ka-ye-m-salim-i-a => kiambishi kirejeshi cha ngeli ya A-WA
- u-li-ko-ji-fich-a => kiambishi kirejeshi cha ngeli ya mahali KU
- tu-li-po-pa-safish-a => kiambishi kirejeshi cha ngeli ya mahali PO

Viambishi Tamati

Viambishi tamati hutokea baada ya shina la kitenzi na hutumika kutuarifu kauli au myambuliko wa kitenzi hicho.

Viishio

Katika kauli ya kutenda, vitenzi vyenye asili ya Kibantu huishia kwa sauti "-a". Kwa mfano: *a-na-omb-a, tu-li-zo-andik-a*

Tanbihi: Tunapokanusha vitenzi hivi vyenye asili ya Kibantu katika wakati uliopo na wakati wa mazoea kiishio "-a" hubadilika na kuwa "-i" **Kwa mfano:** *Ha-pat-ik-an-i, Si-ku-ju-i*

Vitenzi vyenye asili ya kigeni huchukua viishio tofauti kama vile e, i na u katika kauli ya kutenda. Kwa mfano: *ha-wa-ja-tu-jib-u, a-na-tu-subir-i, ni-me-ku-sameh-e*

Hata hivyo katika kauli nyinginezo (isipokuwa kauli ya **kutenda**) vitenzi hivi vya kigeni huchukua kiishio "a". k.m *harib-ik-a, tu-me-jib-iw-a*

Viambishi Viwakilishi vya Kauli ya Kitenzi

Hubadilika kulingana na mnyambuliko wa kitenzi.

KAULI	KIAMBISHI	MFANO
KUTENDEA	e, i	omb- <u>e</u> -a, pig- <u>i</u> -a,
KUTENDEANA	ean, ian	omb- <u>ean</u> -a, pig- <u>ian</u> -a,
KUTENDWA	w	som- <u>w</u> -a
KUTENDEWA	ew, iw	omb- <u>ew</u> -a, pig- <u>iw</u> -a
KUTENDEKA	ek	pend- <u>ek</u> -a
KUTENDESHA	esh, ez, ish, iz	kom- <u>esh</u> -a, ing- <u>iz</u> -a
KUTENDANA	an	finy- <u>an</u> -a

Uainishaji wa Neno

Kuainisha ni kugawa neno katika viambishi vyake mbalimbali. Tunapoinisha neno, tunaonyesha mzizi wa neno pamoja na viambishi vyote vilivyofungamanishwa kuunda neno hilo.

Mifano:

Ainisha maneno yafuatayo:

1. nitasoma → ni-ta-som-a

{

ni → kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya kwanza umoja

ta → kiambishi kiwakilishi cha wakati ujao

som → shina la kitenzi cha kusoma

a → kiishio

}

2. walipozipata → wa-li-po-zi-pat-a

{

wa → kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya pili wingi

li → kiambishi kiwakilishi cha wakati uliopita

po → kiambishi kiwakilishi cha po ya wakati *au* cha ngeli ya mahali PO

zi → kiambishi kiwakilishi cha kitendwa, ngeli ya I-ZI wingi

pat → shina la kitenzi cha kupata

a → kiishio

}

3. vimeshikamana → vi-me-shik-aman-a

{

vi → kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya KI-VI wingi

me → kiambishi kiwakilishi cha wakati uliopita muda mfupi

shik → shina la kitenzi cha kupata

aman → kiambishi kiwakilishi cha kauli ya kutendamana

a → kiishio

}

4. mnayemkimbilia → m-na-ye-m-kimbi-li-a

{

m → kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya pili wingi

na → kiambishi kiwakilishi cha wakati uliopo

ye → kiambishi kirejeshi cha nafsi ya tatu

m → kiambishi kiwakilishi cha mtendewa, nafsi ya tatu umoja

kimbi → mzizi wa kitenzi cha kukimbia

li → kiambishi kiwakilishi cha kauli ya kutendea

a → kiishio

}

5. yakimwagika → ya-ki-mwag-ik-a

{

ya → kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya YA-YA
ki → kiambishi kiwakilishi cha KI-ya masharti au au cha KI-ya kuendelea
mwag → mzizi wa neno mwaga
ik → kiambishi kiwakilishi cha kauli ya kutendeka
a → kiishio

}

6. hawakukushibisha → ha-wa-ku-ku-shib-ish-a

{

ha → kiambishi kiwakilishi cha kukanusha
wa → kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya tatu wingi
ku → kiambishi kiwakilishi cha kukanusha wakati uliopita
ku → kiambishi kiwakilishi cha nafsi ya pili mtendewa
shib → mzizi wa kitenzi cha kushiba
ish → kiambishi kiwakilishi cha kauli ya kutendesha
a → kiishio

}

7. lililolililia → li-li-lo-li-li-li-a

{

li → kiambishi kiwakilishi cha ngeli ya LI-YA umoja
li → kiambishi kiwakilishi cha wakati uliopita
lo → kiambishi kirejeshi cha ngeli ya LI-YA umoja
li → kiambishi kiwakilishi cha mtendewa, ngeli ya LI-YA
li → shina la kitenzi cha kulia
li → kiambishi kiishio cha kauli ya kutendeka
a → kiishio

}

Shadda na Kiimbo

Shada(Shadda) na Kiimbo ni namna ya kutamka neno au fungu la maneno kwa namna tofauti kuleta maana mbalimbali.

Shadda / Shada - (Stress)

Shadda ni **mkazo wa silabi**. Maneno ya Kiswahili huwa na silabi moja ambayo hutamkwa kwa nguvu zaidi kuliko silabi nyingine. Unapotamka silabi iliyotiwa mkazo (shada), sauti hupandishwa juu kiasi.

Maneno mengi ya Kiswahili, hasa yale yenye asili ya Kibantu hutia mkazo katika silabi ya pili kutoka mwisho.

Kwa mfano: *ma'ma, sandu'ku, kita'bu, tulikoto'ka, buruda'ni, baraba'ra (njia)*

Baadhi ya maneno yenye asili ya kigeni, huwa na shada katika silabi nyingine.

Kwa mfano: *bara'bara (sawa sawa), mukhta'sari,*

Kiimbo - (Intonation)

Kiimbo ni sauti maalum inayojitokeza unapotamka maneno fulani. Kiimbo husaidia kuleta maana kamili ya sentensi iliyokusudiwa. Kwa kutamka sentensi kwa sauti fulani 'ya kiwimbo', tunaweza kubainisha kauli ya kawaida, swali, hisia n.k.

Sentensi au maneno yanapotamkwa kwa viimbo mbalimbali, hutoa dhana tofauti. Katika uandishi, Viimbo husaidiwa na alama za ukifishaji ili kumwelekeza msomaji asome kwa kiimbo kilichokusudiwa.

a) Kuulizia Swali (?)

Tunainua sauti tunapouliza swali ili kulitofautisha na sentensi ya kawaida.

k.m Ulisoma kitabu nilichokupatia?

b) Kuonyesha Hisia (!)

Tunapotoa hisia, aghalabu kiimbo huenda juu.

k.m Ajabu!

c) Kutoa Kauli (.)

Tunapotoa kauli (sentensi ya kawaida), aghalabu sauti huenda chini katika neno au silabi ya mwisho. Hata hivyo, sauti inaweza kubadilika kulingana na neno linalotiliwa mkazo katika sentensi.

Alama za Uakifishaji

Alama ya Kikomo au Kituo Kikuu(.)	
1. Kuonyesha mwisho wa sentensi.	1. <i>Huu ndio mwisho wa sentensi hii.</i> 2. <i>Kioo kimevunjika.</i>
2. Katika kufupisha maneno	1. <i>U.N.O, K.B.C, Y.C.S</i> 2. <i>Dkt. Maktaba, Bw. Msumari</i>
3. Kuonyesha Saa	1. <i>Misa ilianza saa 4.30 za asubuhi.</i> 2. <i>Hivi sasa ni saa 10.20.</i>
4. Katika hesabu kuonyesha sehemu isiyo nzima	1. <i>Ukigawa tatu mara mbili, utapata 1.5</i> 2. <i>Mtoto huyo ana uzani wa kilo 8.27</i>
5. Kuonyesha senti katika pesa	1. <i>Bei yake ni shilingi 12.50.</i> 2. <i>Karo ya shule mwaka huu ni 80,000.00</i>
Alama ya Kituo, Kipumuo au Koma (,)	
1. Kuorodhesha vitu zaidi ya mbili	1. <i>Nimenunua simu, saa, redio na viatu.</i> 2. <i>Kina mama waliimba, wakapiga ngoma na kunegua viuno vyao.</i>
2. Kugawanya mawazo katika sentensi.	1. <i>Baada ya sala za jioni, Mzee Makosa alitoka nje na kuwasha sigara yake.</i> 2. <i>Nilipomwuliza kama alimjua binti yule, aliniangalia tu na kucheka</i> 3. <i>Ingawa kitabu hiki ni kizito, sina budi kukibeba.</i>
3. Kutoa maelezo zaidi.	1. <i>Shabiba, mmojawapo ya wanawake wajawazito, amejifungua mtoto wa kike.</i> 2. <i>Shati hili, ingawa nalichukia, nitalivalia tu.</i>
4. Katika tarakimu, kugawa elfu.	1. <i>Shilingi 209, 408, 000 ziliporwa na serikali.</i> 2. <i>Dawa hiyo iliua takribani mbu 61, 247.</i>
Alama ya Kinukuu (' na ")	
1. Kunukuu usemi halisi	1. <i>"Ukitaka kufua dafu," mama akamwambia mwanawe, "lazima utie bidii."</i> 2. <i>Alimtaazama kisha akamwuliza, "Unadhani nimechanganyikiwa kama wewe?"</i>
2. Kunukuu kichwa cha kazi ya sanaa k.v kitabu, wimbo, kipindi n.k	1. <i>Saumu na Neema ni wahusika katika riwaya "Hamu ya Sumu Tamu".</i> 2. <i>Rose Muhando ndiye aliyeimba "Mteule Uwe Macho".</i>
3. Kuonyesha maneno yasiyo ya Kiswahili unapochanganya ndimi katika sentensi	1. <i>Huyu ndiye mchezaji "number one"</i> 2. <i>Amesema "keyboard" ya "computer" yake haifanyi kazi..</i>
4. Kuonyesha maneno yanayowakilisha maana tofauti na maana yake ya kawaida au kinaya.	1. <i>Lesi alipoenda kwenye 'maktaba' alipata mimba.</i> 2. <i>Rais wetu 'mtukufu' amewatisha mawaziri wake.</i> 3. <i>Moto ulioteketeza shule hiyo ulitokana na</i>

		<i>kusudi la wanafunzi la 'kumshtua' mwalimu wao.</i>
5.	Kuonyesha herufi iliyoachwa nje au kufupisha maneno katika ushairi hasa kwa kusudi la kutosheleza idadi ya mizani	1. <i>'takufuata popote wendapo,</i> 2. <i>'liapo ya mgambo, lazima kuna jambo</i>
6.	Katika maendelezo ya sauti ya ung'on'g'o (ng')	1. <i>Ng'ombe wa Ng'ang'a wanang'ang'ania nini?</i> 2. <i>King'ang'i anapenda kunung'unika ovyo ovyo.</i>
Alama ya Kiulizi (?)		
1.	Kuulizia swali	1. <i>Je, utamtembelea lini?</i> 2. <i>Ariana anaishi wapi?</i>
2.	Kuonyesha pengo lililoachwa wazi	1. <i>Ndama ni mwana wa ng'ombe ilhali ___? ___ ni mtoto wa mbuzi.</i> 2. <i>___?__ mpokee mke wako, ___?___, siku ya leo umepata jiko.</i>
Alama ya Hisi (!)		
1.	Kuonyesha hisia kama vile hasira, mshangao, furaha n.k	1. <i>Lo! Ukistaajabu ya Musa utaona ya Firauni.</i> 2. <i>Pepo nyeusi! Shindwa! Chomeka! Kwenda kuzimu!</i>
2.	Kuigiza Tanakali za Sauti	1. <i>Amejikwaa sasa ameanguka pu!</i> 2. <i>Moyo ulidunda ndu! ndu!</i>
Alama ya Nukta-Mbili au Koloni (:)		
1.	Kutanguliza orodha	1. <i>Harusi hiyo ilihudhuriwa na watu wa wengi: wake kwa waume; wadogo kwa wakubwa; wazee kwa vijana.</i> 2. <i>Kuna aina kadhaa za vivumishi: vivumishi vya sifa, vivumishi vya idadi, vivumishi viwakilishi na kadhalika</i>
2.	Kuelezea sababu au kuonyesha matokeo ya kitu.	1. <i>Saumu alipoingia chumbani alipigwa na butwaa: mamake alikuwa amekufa.</i> 2. <i>Baba alinipatia zawadi nzuri sana: nilirukaruka kwa furaha.</i>
3.	Kuonyesha saa	1. <i>Wimbo huo unachukua dakika 4:45.</i> 2. <i>Aliingia saa 5:15</i>
4.	Kunukuu ukurasa wa Bibilia	1. <i>Padre alisoma Luka 2:1-6</i> 2. <i>Katika kitabu cha Mwanzo 5: 2-7, Bibilia inasema...</i>
5.	Kuonyesha maneno ya msemaji katika tamthilia au mchezo wa kuigiza	1. <i>Mzee Mwanyati: Unafikiria mimi ni nyanyako?</i> 2. <i>Kadogo: (akitetemeka) Tafadhali naomba unisamehe.</i>
6.	Kuonyesha mada katika barua au	1. <i>KUH: Ombi Lako la Kujiuzulu.</i>

	kumbukumbu za mkutano	2. <i>RE: Barua ya tarehe 3/2/1999.KUM: 2/321/2000 Mbinu Mpya za Kunyamazisha Raia</i>
7.	Katika kumbukumbu za mkutano	1. <i>KUM 2/321/2000: Mbinu mpya za kunyamazisha raia.</i> 2. <i>Ajenda 2: Kusomwa kwa kumbukumbu za mkutano uliotangulia.</i>
Alama ya Nukta-Kituo au Semi Koloni (;)		
1.	Kuorodhesha vitu hasa vinapokuwa na zaidi ya neno moja	1. <i>Harusi hiyo ilihudhuriwa na watu wa wengi: wake kwa waume; wadogo kwa wakubwa; wazee kwa vijana.</i> 2. <i>Wakati wa likizo tulitembelea sehemu kadhaa: Mombasa, Kenya; Dodoma, Tanzania; Kampala, Uganda na tukamalizia hapa Nairobi, Kenya.</i>
2.	Kuunganisha vishazi huru viwili au kuonyesha mawazo mawili.	1. <i>Tuliwasili darasani tukiwa tumechelewa; mwalimu alitukaribisha kwa kiboko.</i> 2. <i>Usiwe na wasiwasi; nitakuwa pamoja nawe siku zote.</i>
Alama ya Kistari Kifupi (-)		
1.	Kuunganisha maneno mawili	1. <i>Mbwa-koko aliuma mwana-haramu.</i> 2. <i>Nawatuma kama wana-kondoo miongoni mwa mbwa-mwitu.</i>
2.	Kuonyesha hadi, au mpaka	1. <i>Bei imepanda kutoka shilingi 20 - 30</i> 2. <i>Tutasoma kitabu cha Matendo 2: 3 - 7</i>
3.	Kama alama ya kupunguza au kutoa katika Hesabu	1. $9 - 7 = 2$ 2. $4 - 5 = -1$
4.	Kuonyesha neno ambalo halijakamilika litaendelezwa katika msitari ufuatao	1. <i>Ukitaka twende kwetu nyumbani nitaku-peleka ukamwone mamangu.</i> 2. <i>Kuna migumo kumi na mitatu kati-ka Bustani la Kuzimu.</i>
5.	Kuonyesha tarehe	1. <i>Watu wengi walikufa tarehe 07-08-1998.</i> 2. <i>Marehemu alikufa tarehe 06-06-2006</i>
Alama ya Kistari Kirefu (-)		
1.	Kutoa maelezo zaidi	1. <i>Nilipokutana na Zakido – ambaye aliripotiwa kupotea miaka miwili iliyopita – nilimsalimia lakini hakunitambua.</i> 2. <i>Hatimaye nimeshinda – baada ya kujaribu kwa masaa matatu.</i>
2.	Kuorodhesha hoja au vitu	1. <i>Umuhumu wa fasihi simulizi:</i> – <i>kuburudisha</i> – <i>kuelimisha</i> – <i>kuunganisha jamii</i>
Alama ya Mabano au Paradesi ()		
1.	Kutoa maelezo zaidi	1. <i>Z. Anto (aliyeimba Binti Kiziwi) ametoa wimbo mpya.</i>

		2. <i>Shangazi yangu (ambaye ni naibu wa waziri) amenitumia zawadi.</i>
2.	Kutoa neno jingine lenye maana sawa	1. <i>Dhamira (nia) ya mshairi huyu ni kutushauri tusikimilie maisha.</i> 2. <i>Mabanati (wasichana) hao hutembea uchi jijini usiku wa manane.</i>
Alama ya Kinyota (*)		
1.	Kuonyesha neno ambalo litaelezewa zaidi chini ya ukrasa(foot note)	1. <i>Alipopata nafasi ya kuingia shule ya upili ya Starehe*, mwanafunzi huyo alijawa na furaha tele.</i> <i>*Starehe ni mojawapo ya shule zinazofanya vizuri zaidi barani Afrika.</i>
2.	Kuficha herufi/silabi katika neno ili kupunguza ukali wa maneno yasiyo na nidhamu.	1. <i>Rais aliwaita wananchi m**i ya kuku.</i> 2. <i>Aidha, alisema kwamba nyote ni wapu***vu.</i>
Alama ya Mlazo (/)		
1.	Kuonyesha 'au'	1. <i>Mkutano huo utahutubiwa na Rais/Waziri Mkuu.</i> 2. <i>Wazungumzaji wengi wa Kiswahili wanatoka Kenyaz/Tanzania.</i>
2.	Kuonyesha neno au fungu la maneno lenye maana sawa.	1. <i>Sheila amepewa cheo cha katibu/mwandishi.</i> 2. <i>Hawa ndio wanaotapatapa ovyo/wasio na mbele wala nyuma.</i>
3.	Katika hesabu kuonyesha kugawanya au akisami.	1. $\frac{5}{7}$ ya siku za juma ni siku za kazi. 2. $12 / 6 = 2$
4.	Katika tarehe	1. <i>Shule zilifunguliwa tarehe 08/01/2012</i> 2. <i>Kamati hiyo ilikubaliana kwamba, Mwokozi alizaliwa tarehe 25/12</i>
Alama ya HERUFI KUBWA		
1.	Kuanzisha sentensi'	1. <i>Fisi hula mizoga.</i> 2. <i>Huu ndio mwanzo wa sentensi hii.</i>
2.	Kuonyesha Nomino za Kipekee	1. <i>Bi Rangile anatoka Vikwazoni.</i> 2. <i>Nchi ya Tanzania imebarikiwa na Mlima Kilimanjaro unaowavutia wageni kutoka Ulaya.</i>
3.	Kuonyesha Kichwa au Mada	1. ALAMA ZA UAKIFISHAJI 2. UFAHAMU 3. <i>Njia Tano za Kuua Mbu</i>
4.	Kuonyesha maneno yaliyofupishwa	1. <i>UKIMWI ni Ukosefu wa Kinga Mwilini.</i> 2. <i>TUKI ni Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.</i>
Alama ya Kikomo au Kituo Kikuu(.)		
1.	Kuonyesha mwisho wa sentensi.	1. <i>Huu ndio mwisho wa sentensi hii.</i> 2. <i>Kioo kimevunjika.</i>
2.	Katika kufupisha maneno	1. <i>U.N.O, K.B.C, Y.C.S</i> 2. <i>Dkt. Maktaba, Bw. Msumari</i>

3.	Kuonyesha Saa	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Misa ilianza saa 4.30 za asubuhi.</i> 2. <i>Hivi sasa ni saa 10.20.</i>
4.	Katika hesabu kuonyesha sehemu isiyo nzima	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Ukigawa tatu mara mbili, utapata 1.5</i> 2. <i>Mtoto huyo ana uzani wa kilo 8.27</i>
5.	Kuonyesha senti katika pesa	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Bei yake ni shilingi 12.50.</i> 2. <i>Karo ya shule mwaka huu ni 80,000.00</i>
Alama ya Kituo, Kipumuo au Koma (,)		
1.	Kuorodhesha vitu zaidi ya mbili	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Nimenunua simu, saa, redio na viatu.</i> 2. <i>Kina mama waliimba, wakapiga ngoma na kunegua viuno vyao.</i>
2.	Kugawanya mawazo katika sentensi.	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Baada ya sala za jioni, Mzee Makosa alitoka nje na kuwasha sigara yake.</i> 2. <i>Nilipomwuliza kama alimjua binti yule, aliniangalia tu na kucheka</i> 3. <i>Ingawa kitabu hiki ni kizito, sina budi kukibeba.</i>
3.	Kutoa maelezo zaidi.	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Shabiba, mmojawapo ya wanawake wajawazito, amejifungua mtoto wa kike.</i> 2. <i>Shati hili, ingawa nalichukia, nitalivalia tu.</i>
4.	Katika tarakimu, kugawa elfu.	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Shilingi 209, 408, 000 ziliporwa na serikali.</i> 2. <i>Dawa hiyo iliua takribani mbu 61, 247.</i>
Alama ya Kinukuu (' na ")		
1.	Kunukuu usemi halisi	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>"Ukitaka kufua dafu," mama akamwambia mwanawe, "lazima utie bidii."</i> 2. <i>Alimtaazama kisha akamwuliza, "Unadhani nimechanganyikiwa kama wewe?"</i>
2.	Kunukuu kichwa cha kazi ya sanaa k.v kitabu, wimbo, kipindi n.k	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Saumu na Neema ni wahusika katika riwaya "Hamu ya Sumu Tamu".</i> 2. <i>Rose Muhando ndiye aliyeimba "Mteule Uwe Macho".</i>
3.	Kuonyesha maneno yasiyo ya Kiswahili unapochanganya ndimi katika sentensi	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Huyu ndiye mchezaji "number one"</i> 2. <i>Amesema "keyboard" ya "computer" yake haifanyi kazi..</i>
4.	Kuonyesha maneno yanayowakilisha maana tofauti na maana yake ya kawaida au kinaya.	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Lesi alipoenda kwenye 'maktaba' alipata mimba.</i> 2. <i>Rais wetu 'mtukufu' amewatisha mawaziri wake.</i> 3. <i>Moto ulioteketeza shule hiyo ulitokana na kusudi la wanafunzi la 'kumshtua' mwalimu wao.</i>
5.	Kuonyesha herufi iliyoachwa nje au kufupisha maneno katika ushairi hasa kwa kusudi la kutosheleza idadi ya mizani	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>'takufuata popote wendapo,</i> 2. <i>'liapo ya mgambo, lazima kuna jambo</i>
6.	Katika maendeleo ya sauti ya ung'on'g'o (ng')	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Ng'ombe wa Ng'ang'a wanang'ang'ania nini?</i>

		2. <i>King'ang'i anapenda kunung'unika ovyo ovyo.</i>
Alama ya Kiulizi (?)		
1.	Kuulizia swali	1. <i>Je, utamtembelea lini?</i> 2. <i>Ariana anaishi wapi?</i>
2.	Kuonyesha pengo lililoachwa wazi	1. <i>Ndama ni mwana wa ng'ombe ilhali ___? ___ ni mtoto wa mbuzi.</i> 2. <i>___?___ mpokee mke wako, ___?___, siku ya leo umepata jiko.</i>
Alama ya Hisi (!)		
1.	Kuonyesha hisia kama vile hasira, mshangao, furaha n.k	1. <i>Lo! Ukistaajabu ya Musa utaona ya Firauni.</i> 2. <i>Pepo nyeusi! Shindwa! Chomeka! Kwenda kuzimu!</i>
2.	Kuigiza Tanakali za Sauti	1. <i>Amejikwaa sasa ameanguka pu!</i> 2. <i>Moyo ulidunda ndu! ndu!</i>
Alama ya Nukta-Mbili au Koloni (:)		
1.	Kutanguliza orodha	1. <i>Harusi hiyo ilihudhuriwa na watu wa wengi: wake kwa waume; wadogo kwa wakubwa; wazee kwa vijana.</i> 2. <i>Kuna aina kadhaa za vivumishi: vivumishi vya sifa, vivumishi vya idadi, vivumishi viwakilishi na kadhalika</i>
2.	Kuelezea sababu au kuonyesha matokeo ya kitu.	1. <i>Saumu alipoingia chumbani alipigwa na butwaa: mamake alikuwa amekufa.</i> 2. <i>Baba alinipatia zawadi nzuri sana: nilirukaruka kwa furaha.</i>
3.	Kuonyesha saa	1. <i>Wimbo huo unachukua dakika 4:45.</i> 2. <i>Aliingia saa 5:15</i>
4.	Kunukuu ukurasa wa Bibilia	1. <i>Padre alisoma Luka 2:1-6</i> 2. <i>Katika kitabu cha Mwanzo 5: 2-7, Bibilia inasema...</i>
5.	Kuonyesha maneno ya msemaji katika tamthilia au mchezo wa kuigiza	1. <i>Mzee Mwanyati: Unafikiria mimi ni nyanyako?</i> 2. <i>Kadogo: (akitetemeka) Tafadhali naomba unisamehe.</i>
6.	Kuonyesha mada katika barua au kumbukumbu za mkutano	1. <i>KUH: Ombi Lako la Kujiuzulu.</i> 2. <i>RE: Barua ya tarehe 3/2/1999.KUM: 2/321/2000 Mbinu Mpya za Kunyamazisha Raia</i>
7.	Katika kumbukumbu za mkutano	1. <i>KUM 2/321/2000: Mbinu mpya za kunyamazisha raia.</i> 2. <i>Ajenda 2: Kusomwa kwa kumbukumbu za mkutano uliotangulia.</i>
Alama ya Nukta-Kituo au Semi Koloni (;)		
1.	Kuorodhesha vitu hasa vinapokuwa na zaidi ya neno moja	1. <i>Harusi hiyo ilihudhuriwa na watu wa wengi: wake kwa waume; wadogo kwa wakubwa;</i>

		<p>wazee kwa vijana.</p> <p>2. Wakati wa likizo tulitembelea sehemu kadhaa: Mombasa, Kenya; Dodoma, Tanzania; Kampala, Uganda na tukamalizia hapa Nairobi, Kenya.</p>
2.	Kuunganisha vishazi huru viwili au kuonyesha mawazo mawili.	<p>1. Tuliwasili darasani tukiwa tumechelewa; mwalimu alitukaribisha kwa kiboko.</p> <p>2. Usiwe na wasiwasi; nitakuwa pamoja nawe siku zote.</p>
Alama ya Kistari Kifupi (-)		
1.	Kuunganisha maneno mawili	<p>1. Mbwa-koko aliuma mwana-haramu.</p> <p>2. Nawatuma kama wana-kondoo miongoni mwa mbwa-mwitu.</p>
2.	Kuonyesha hadi, au mpaka	<p>1. Bei imepanda kutoka shilingi 20 - 30</p> <p>2. Tutasoma kitabu cha Matendo 2: 3 - 7</p>
3.	Kama alama ya kupunguza au kutoa katika Hesabu	<p>1. $9 - 7 = 2$</p> <p>2. $4 - 5 = -1$</p>
4.	Kuonyesha neno ambalo halijakamilika litaendelezwa katika msitari ufuatao	<p>1. Ukitaka twende kwetu nyumbani nitakupeleka ukamwone mamangu.</p> <p>2. Kuna migumo kumi na mitatu katika Bustani la Kuzimu.</p>
5.	Kuonyesha tarehe	<p>1. Watu wengi walikufa tarehe 07-08-1998.</p> <p>2. Marehemu alikufa tarehe 06-06-2006</p>
Alama ya Kistari Kirefu (-)		
1.	Kutoa maelezo zaidi	<p>1. Nilipokutana na Zakido – ambaye aliripotiwa kupotea miaka miwili iliyopita – nilimsalimia lakini hakunitambua.</p> <p>2. Hatimaye nimeshinda – baada ya kujaribu kwa masaa matatu.</p>
2.	Kuorodhesha hoja au vitu	<p>1. Umuhumu wa fasihi simulizi: – kuburudisha – kuelimisha – kuunganisha jamii</p>
Alama ya Mabano au Parandesi ()		
1.	Kutoa maelezo zaidi	<p>1. Z. Anto (aliyeimba Binti Kiziwi) ametoa wimbo mpya.</p> <p>2. Shangazi yangu (ambaye ni naibu wa waziri) amenitumia zawadi.</p>
2.	Kutoa neno jingine lenye maana sawa	<p>1. Dhamira (nia) ya mshairi huyu ni kutushauri tusikimilie maisha.</p> <p>2. Mabanati (wasichana) hao hutembea uchi jijini usiku wa manane.</p>
Alama ya Kinyota (*)		
1.	Kuonyesha neno ambalo litaelezewa zaidi chini ya ukrasa(foot note)	<p>1. Alipopata nafasi ya kuingia shule ya upili ya Starehe*, mwanafunzi huyo alijawa na furaha tele.</p>

		<i>*Starehe ni mojawapo ya shule zinazofanya vizuri zaidi barani Afrika.</i>
2.	Kuficha herufi/silabi katika neno ili kupunguza ukali wa maneno yasiyo na nidhamu.	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Rais aliwaita wananchi m**i ya kuku.</i> 2. <i>Aidha, alisema kwamba nyote ni wapu***yu.</i>
Alama ya Mlazo (/)		
1.	Kuonyesha 'au'	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Mkutano huo utahutubiwa na Rais/Waziri Mkuu.</i> 2. <i>Wazungumzaji wengi wa Kiswahili wanatoka Kenyaz/Tanzania.</i>
2.	Kuonyesha neno au fungu la maneno lenye maana sawa.	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Sheila amepewa cheo cha katibu/mwandishi.</i> 2. <i>Hawa ndio wanaotapatapa ovyo/wasio na mbele wala nyuma.</i>
3.	Katika hesabu kuonyesha kugawanya au akisami.	<ol style="list-style-type: none"> 1. $\frac{5}{7}$ ya siku za juma ni siku za kazi. 2. $12 / 6 = 2$
4.	Katika tarehe	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Shule zilifunguliwa tarehe 08/01/2012</i> 2. <i>Kamati hiyo ilikubaliana kwamba, Mwokozi alizaliwa tarehe 25/12</i>
Alama ya HERUFI KUBWA		
1.	Kuanzisha sentensi'	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Fisi hula mizoga.</i> 2. <i>Huu ndio mwanzo wa sentensi hii.</i>
2.	Kuonyesha Nomino za Kipekee	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Bi Rangile anatoka Vikwazoni.</i> 2. <i>Nchi ya Tanzania imebarikiwa na Mlima Kilimanjaro unaowavutia wageni kutoka Ulaya.</i>
3.	Kuonyesha Kichwa au Mada	<ol style="list-style-type: none"> 1. ALAMA ZA UAKIFISHAJI 2. UFAHAMU 3. Njia Tano za Kuua Mbu
4.	Kuonyesha maneno yaliyofupishwa	<ol style="list-style-type: none"> 1. UKIMWI ni Ukosefu wa Kinga Mwilini. 2. TUKI ni Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.
Alama ya Kikomo au Kituo Kikuu(.)		
1.	Kuonyesha mwisho wa sentensi.	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Huu ndio mwisho wa sentensi hii.</i> 2. <i>Kioo kimevunjika.</i>
2.	Katika kufupisha maneno	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>U.N.O, K.B.C, Y.C.S</i> 2. <i>Dkt. Maktaba, Bw. Msumari</i>
3.	Kuonyesha Saa	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Misa ilianza saa 4.30 za asubuhi.</i> 2. <i>Hivi sasa ni saa 10.20.</i>
4.	Katika hesabu kuonyesha sehemu isiyo nzima	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Ukigawa tatu mara mbili, utapata 1.5</i> 2. <i>Mtoto huyo ana uzani wa kilo 8.27</i>
5.	Kuonyesha senti katika pesa	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Bei yake ni shilingi 12.50.</i> 2. <i>Karo ya shule mwaka huu ni 80,000.00</i>
Alama ya Kituo, Kipumuo au Koma (,)		
1.	Kuorodhesha vitu zaidi ya mbili	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Nimenunua simu, saa, redio na viatu.</i> 2. <i>Kina mama waliimba, wakapiga ngoma na kunegua viuno vyao.</i>

2.	Kugawanya mawazo katika sentensi.	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Baada ya sala za jioni, Mzee Makosa alitoka nje na kuwasha sigara yake.</i> 2. <i>Nilipomwuliza kama alimjua binti yule, aliniangalia tu na kucheka</i> 3. <i>Ingawa kitabu hiki ni kizito, sina budi kukibeba.</i>
3.	Kutoa maelezo zaidi.	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Shabiba, mmojawapo ya wanawake wajawazito, amejifungua mtoto wa kike.</i> 2. <i>Shati hili, ingawa nalichukia, nitalivalia tu.</i>
4.	Katika tarakimu, kugawa elfu.	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Shilingi 209, 408, 000 ziliporwa na serikali.</i> 2. <i>Dawa hiyo iliua takribani mbu 61, 247.</i>
Alama ya Kinukuu (' na ")		
1.	Kunukuu usemi halisi	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>"Ukitaka kufua dafu," mama akamwambia mwanawe, "lazima utie bidii."</i> 2. <i>Alimtaazama kisha akamwuliza, "Unadhani nimechanganyikiwa kama wewe?"</i>
2.	Kunukuu kichwa cha kazi ya sanaa k.v kitabu, wimbo, kipindi n.k	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Saumu na Neema ni wahusika katika riwaya "Hamu ya Sumu Tamu".</i> 2. <i>Rose Muhando ndiye aliyeimba "Mteule Uwe Macho".</i>
3.	Kuonyesha maneno yasiyo ya Kiswahili unapochanganya ndimi katika sentensi	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Huyu ndiye mchezaji "number one"</i> 2. <i>Amesema "keyboard" ya "computer" yake haifanyi kazi..</i>
4.	Kuonyesha maneno yanayowakilisha maana tofauti na maana yake ya kawaida au kinaya.	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Lesi alipoenda kwenye 'maktaba' alipata mimba.</i> 2. <i>Rais wetu 'mtukufu' amewatisha mawaziri wake.</i> 3. <i>Moto ulioteketeza shule hiyo ulitokana na kusudi la wanafunzi la 'kumshtua' mwalimu wao.</i>
5.	Kuonyesha herufi iliyoachwa nje au kufupisha maneno katika ushairi hasa kwa kusudi la kutosheleza idadi ya mizani	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>'takufuata popote wendapo,</i> 2. <i>'liapo ya mgambo, lazima kuna jambo</i>
6.	Katika maendelezo ya sauti ya ung'on'g'o (ng')	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Ng'ombe wa Ng'ang'a wanang'ang'ania nini?</i> 2. <i>King'ang'i anapenda kunung'unika ovyo ovyo.</i>
Alama ya Kiulizi (?)		
1.	Kuulizia swali	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Je, utamtembelea lini?</i> 2. <i>Ariana anaishi wapi?</i>
2.	Kuonyesha pengo lililoachwa wazi	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Ndama ni mwana wa ng'ombe ilhali ___? ___ ni mtoto wa mbuzi.</i> 2. <i>___?__ mpokee mke wako, ___?___, siku ya leo umepata jiko.</i>
Alama ya Hisi (!)		

1.	Kuonyesha hisia kama vile hasira, mshangao, furaha n.k	1. <i>Lo! Ukistaajabu ya Musa utaona ya Firauni.</i> 2. <i>Pepo nyeusi! Shindwa! Chomeka! Kwenda kuzimu!</i>
2.	Kuigiza Tanakali za Sauti	1. <i>Amejikwaa sasa ameanguka pu!</i> 2. <i>Moyo ulidunda ndu! ndu!</i>
Alama ya Nukta-Mbili au Koloni (:)		
1.	Kutanguliza orodha	1. <i>Harusi hiyo ilihudhuriwa na watu wa wengi: wake kwa waume; wadogo kwa wakubwa; wazee kwa vijana.</i> 2. <i>Kuna aina kadhaa za vivumishi: vivumishi vya sifa, vivumishi vya idadi, vivumishi viwakilishi na kadhalika</i>
2.	Kuelezea sababu au kuonyesha matokeo ya kitu.	1. <i>Saumu alipoingia chumbani alipigwa na butwaa: mamake alikuwa amekufa.</i> 2. <i>Baba alinipatia zawadi nzuri sana: nilirukaruka kwa furaha.</i>
3.	Kuonyesha saa	1. <i>Wimbo huo unachukua dakika 4:45.</i> 2. <i>Aliingia saa 5:15</i>
4.	Kunukuu ukurasa wa Bibilia	1. <i>Padre alisoma Luka 2:1-6</i> 2. <i>Katika kitabu cha Mwanzo 5: 2-7, Bibilia inasema...</i>
5.	Kuonyesha maneno ya msemaji katika tamthilia au mchezo wa kuigiza	1. <i>Mzee Mwanyati: Unafikiria mimi ni nyanyako?</i> 2. <i>Kadogo: (akitetemeka) Tafadhali naomba unisamehe.</i>
6.	Kuonyesha mada katika barua au kumbukumbu za mkutano	1. <i>KUH: Ombi Lako la Kujiuzulu.</i> 2. <i>RE: Barua ya tarehe 3/2/1999.KUM: 2/321/2000 Mbinu Mpya za Kunyamazisha Raia</i>
7.	Katika kumbukumbu za mkutano	1. <i>KUM 2/321/2000: Mbinu mpya za kunyamazisha raia.</i> 2. <i>Ajenda 2: Kusomwa kwa kumbukumbu za mkutano uliotangulia.</i>
Alama ya Nukta-Kituo au Semi Koloni (;)		
1.	Kuorodhesha vitu hasa vinapokuwa na zaidi ya neno moja	1. <i>Harusi hiyo ilihudhuriwa na watu wa wengi: wake kwa waume; wadogo kwa wakubwa; wazee kwa vijana.</i> 2. <i>Wakati wa likizo tulitembelea sehemu kadhaa: Mombasa, Kenya; Dodoma, Tanzania; Kampala, Uganda na tukamalizia hapa Nairobi, Kenya.</i>
2.	Kuunganisha vishazi huru viwili au kuonyesha mawazo mawili.	1. <i>Tuliwasili darasani tukiwa tumechelewa; mwalimu alitukaribisha kwa kiboko.</i> 2. <i>Usiwe na wasiwasi; nitakuwa pamoja nawe siku zote.</i>
Alama ya Kistari Kifupi (-)		

1.	Kuunganisha maneno mawili	1. <i>Mbwa-koko aliuma mwana-haramu.</i> 2. <i>Nawatuma kama wana-kondoo miongoni mwa mbwa-mwitu.</i>
2.	Kuonyesha hadi, au mpaka	1. <i>Bei imepanda kutoka shilingi 20 - 30</i> 2. <i>Tutasoma kitabu cha Matendo 2: 3 - 7</i>
3.	Kama alama ya kupunguza au kutoa katika Hesabu	1. $9 - 7 = 2$ 2. $4 - 5 = -1$
4.	Kuonyesha neno ambalo halijakamilika litaendelezwa katika msitari ufuatao	1. <i>Ukitaka twende kwetu nyumbani nitaku-peleka ukamwone mamangu.</i> 2. <i>Kuna migumo kumi na mitatu kati-ka Bustani la Kuzimu.</i>
5.	Kuonyesha tarehe	1. <i>Watu wengi walikufa tarehe 07-08-1998.</i> 2. <i>Marehemu alikufa tarehe 06-06-2006</i>
Alama ya Kistari Kirefu (-)		
1.	Kutoa maelezo zaidi	1. <i>Nilipokutana na Zakido – ambaye aliripotiwa kupotea miaka miwili iliyopita – nilimsalimia lakini hakunitambua.</i> 2. <i>Hatimaye nimeshinda – baada ya kujaribu kwa masaa matatu.</i>
2.	Kuorodhesha hoja au vitu	1. <i>Umuhumu wa fasihi simulizi:</i> – <i>kuburudisha</i> – <i>kuelimisha</i> – <i>kuunganisha jamii</i>
Alama ya Mabano au Paradesi ()		
1.	Kutoa maelezo zaidi	1. <i>Z. Anto (aliyeimba Binti Kiziwi) ametoa wimbo mpya.</i> 2. <i>Shangazi yangu (ambaye ni naibu wa waziri) amenitumia zawadi.</i>
2.	Kutoa neno jingine lenye maana sawa	1. <i>Dhamira (nia) ya mshairi huyu ni kutushauri tusikimilie maisha.</i> 2. <i>Mabanati (wasichana) hao hutembea uchi jijini usiku wa manane.</i>
Alama ya Kinyota (*)		
1.	Kuonyesha neno ambalo litaelezewa zaidi chini ya ukrasa(foot note)	1. <i>Alipopata nafasi ya kuingia shule ya upili ya Starehe*, mwanafunzi huyo alijawa na furaha tele.</i> <hr/> <i>*Starehe ni mojawapo ya shule zinazofanya vizuri zaidi barani Afrika.</i>
2.	Kuficha herufi/silabi katika neno ili kupunguza ukali wa maneno yasiyo na nidhamu.	1. <i>Rais aliwaita wananchi m**i ya kuku.</i> 2. <i>Aidha, alisema kwamba nyote ni wapu***vu.</i>
Alama ya Mlazo (/)		
1.	Kuonyesha 'au'	1. <i>Mkutano huo utahutubiwa na Rais/Waziri Mkuu.</i> 2. <i>Wazungumzaji wengi wa Kiswahili wanatoka</i>

		<i>Kenya/Tanzania.</i>
2.	Kuonyesha neno au fungu la maneno lenye maana sawa.	1. <i>Sheila amepewa cheo cha katibu/mwandishi.</i> 2. <i>Hawa ndio wanaotapatapa ovyo/wasio na mbele wala nyuma.</i>
3.	Katika hesabu kuonyesha kugawanya au akisami.	1. $\frac{5}{7}$ ya siku za juma ni siku za kazi. 2. $12 / 6 = 2$
4.	Katika tarehe	1. <i>Shule zilifunguliwa tarehe 08/01/2012</i> 2. <i>Kamati hiyo ilikubaliana kwamba, Mwokozi alizaliwa tarehe 25/12</i>
Alama ya HERUFI KUBWA		
1.	Kuanzisha sentensi'	1. <i>Fisi hula mizoga.</i> 2. <i>Huu ndio mwanzo wa sentensi hii.</i>
2.	Kuonyesha Nomino za Kipekee	1. <i>Bi Rangile anatoka Vikwazoni.</i> 2. <i>Nchi ya Tanzania imebarikiwa na Mlima Kilimanjaro unaowavutia wageni kutoka Ulaya.</i>
3.	Kuonyesha Kichwa au Mada	1. <i>ALAMA ZA UAKIFISHAJI</i> 2. <i>UFAHAMU</i> 3. <i>Njia Tano za Kuua Mbu</i>
4.	Kuonyesha maneno yaliyofupishwa	1. <i>UKIMWI ni Ukosefu wa Kinga Mwilini.</i> 2. <i>TUKI ni Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.</i>

NGE na NGALI

Nge na Ngali hutumika kuonyesha uwezekano au majuto. Kitendo fulani **hakikutokea** kwa sababu ya kitendo au hali nyingine ambayo haikutimilika. Kwa kifupi, kuna vitendo au hali mbili zinazotegemena; kwa hivyo hali ya kwanza ikitokea kuna **uwezekano** wa kitendo cha pili kufanyika.

Ni hatia ya kisarufi kuchanganya NGA na NGALI katika sentensi moja. Ikiwa kipande cha kwanza kimetumia NGE, tumia NGE katika kipande cha pili n.k

a) NGE

Nge hutumika kuonyesha kwamba kitendo fulani hakijafanyika na kwa hivyo jambo fulani halijatokea **lakini kuna uwezekano** wa kufanya kitendo hicho na jambo hilo litokee.

k.m

1. Ningekuwa na pesa ningenunua simu => *Sina pesa wala sikununua simu, lakini nikipata pesa saa hii, ninaweza kununua simu*
 2. Ningejua nyumbani mwake ningemtembelea => *Sijui nyumbani kwao wala sijamtembelea, lakini nikijua nitamtembelea.*
-

b) NGALI (au NGELI)

Ngali hutumika kuonyesha kwamba kitendo fulani hakijafanyika na kwa hivyo jambo fulani halijatokea **wala hakuna uwezekano** wa kufanya kitendo hicho. Hutumika hasa kuonyesha majuto.

k.m

1. Ningalifika mapema ningalimpata kabla aondoke => *Sikufika mapema, hivyo basi sikumpata, wala siwezi kumpata kwa sababu nishachelewa naye ashaondoka*
 2. Ungalimsikiza mwalimu, ungalipita mtihani => *Hukumsikiza mwalimu na hivyo basi hukupita mtihani, wala hakuna uwezekano wa kumsikiza wala kupita mtihani.*
-

Kukanusha NGE na NGALI

Tunapokanusha NGE na NGALI, tunamaanisha kwamba kitendo cha pili **kilifanyika** tu kwa sababu kitendo cha kwanza kilikuwa kimefanyika. Kama jambo la kwanza halikundeka, jambo la pili halingetokea.

Tunakanusha kwa kuongeza kiungo 'SI' =>

{NGE=>SINGE, NGALI => SINGALI}

Mifano ya Ukanushaji

	SENTENSI	KUKANUSHA
1.	Runinga <u>inge</u> anguka, <u>inge</u> haribika.	Runinga <u>isinge</u> anguka <u>isinge</u> haribika.
2.	Ungejua nini nichokiwaza, labda <u>inge</u> kuwa rahisi kukupata.	U <u>singe</u> jua nini nichokiwaza, labda <u>isinge</u> kuwa rahisi kukupata.
3.	Changarawe <u>ingali</u> kuwa chakula, tungalishiba milele	Changarawe <u>isingali</u> likuwa chakula, tu <u>singali</u> lishiba milele
4.	Laiti <u>ningali</u> jua, <u>ningali</u> okoka nilipokuwa na wakati	Laiti ni <u>singali</u> lijua, ni <u>singali</u> okoka nilipokuwa na wakati

Maana: => kitendo kilifanyika kwa sababu kingine kilifanyika

1. Nisingekuwa na pesa nisingenunua simu => *Nilinunua simu tu kwa sababu nilikuwa na pesa; kuwa na pesa ndiko kulikoniwezesha kununua pesa.*
2. Mvua isingalinyesha, tusingalivuna. => *Tulivuna kwa sababu mvua ilinyesha; kunyesha kwa mvua ndiko kulitufanya tuvune.*

Matumizi ya Viungo Mbalimbali

Katika mada hii, tunaangazia viambishimaneno ya silabi moja yanayotumika sana kwa Kiswahili kuwakilisha dhana mbalimbali.
Kwa sasa tumekuandalia matumizi ya:

KI | KU | KWA | NI | NA | KA | PO | JI

Matumizi ya KI

1. Kiambishi Kiwakilishi cha ngeli ya KI-VI

- Kiatu kilichochomeka kilikuwa kimeharibika.*
 - Kisiwa hiki kilichohamwa hakikaliki.*
-

2. KI ya Masharti

- Ukitaka kufua dafu, lazima utie bidii.*
 - Ukicheka sana utavunjika mbavu.*
 - Nitazichukua zikianguka.*
-

3. KI ya Mfanano - Kulinganisha(Vivumishi na vielezi vya Ki-Mfanano)

- Watu wa Mizukani wanaabudu kishetani.*
 - Amevalia mavazi ya kifalme.*
 - Msichana huyo huongea kimalaika.*
-

4. KI ya Udogo

- Kijiji chao ni mahame.*
 - Kitabu kile kimejifunga.*
-

5. Kuonyesha kinatendeka wakati mmoja na kitendo kingine

- Kesha alipobisha, Mganga Kuzimu alikuwa akila nzi.*
 - Tulimkuta akichoma mhindi. Mama alicheka mtoto akilia.*
-

6. Kukanusha kauli ya kutendeka

1. *Wasichana warembo huoleka => Wasichana warembo hawaoleki.*
 2. *Sauti nzuri zinasikika => Sauti nzuri hazisikiki.*
-

7. Kiambishi Kiwakilishi cha ngeli ya KI-VI

1. *Ikiona vyalea vyaundwa.*
 2. *Ukistaajabu ya Musa utaona ya Firauni.*
-

8. Kutangulia majina ya lugha mbalimbali

1. *Ali Kiba huimba kwa Kiswahili.*
 2. *Kiingereza ndiyo lugha ya Wazungu kutoka Uingereza.*
-

Matumizi ya KU

1. Kiambishi Kiwakilishi cha Ngeli ya mahali KU-KU

1. *Shuleni hakuna usalama.*
 2. *Huku kumekauka sana.*
-

2. Kuanzisha vitenzi vya silabi moja au hali kamilifu ya kitendo.

1. *Ninataka kula.*
 2. *Walikuja jana asubuhi.*
-

3. Kuanzisha nomino za kitenzi jina.

1. *Kuchekacheka kwake kulimsaliti.*
 2. *Kuimba kwenu hakunipendezi.*
-

4. Kuanzisha vitenzi katika hali ya kawaida au kitenzi cha pili katika vitenzi sambamba.

1. *Kisu hutumika kukatia vitu.*
 2. *Wamekwenda kupiga ngoma.*
-

5. Kiambishi cha Kukanusha Wakati Uliopita

1. *Maji yako hayakumwagika.*
2. *Sikuvingia kwenye chumba kile.*

-
- 6. Kiambishi kiwakilishi cha mtendwa/mtendewa nafsi ya pili.**
1. *Watoto watakuchekelea ukivalia viatu vya manjano.*
 2. *Sijakueleza jinsi nilivyopambana na simba mwenye njaa.*
-

Matumizi ya KWA

1. Kuonyesha umiliki wa mahali

1. *Sheila amekwenda kwa Bi Mashaka.*
 2. *Kwa akina Kawia ni mbali kutoka Vikwazoni.*
-

2. Kutolea sababu au nia na Kuulizia Sababu

1. *Umeadhibiwa kwa kukosa nidhamu.*
 2. *Kali amelala mapema kwa kuwa anaenda shule mapema kesho.*
 3. *Ni kwa nini binadamu hawamheshimu Mungu*
-

3. Kuonyesha sehemu ya kitu kizima (akisami)

1. *Katika mtihani walioufanya, Jabu alipata kumi na tatu kwa ishirini ($\frac{13}{20}$).*
 2. *Sehemu ya nne kwa tano ($\frac{4}{5}$) ya ndizi hizi imeoza.*
-

4. Kulinganisha

1. *Timu yao ilishindwa mabao mawili kwa sufuri.*
 2. *Rita na Anita wanafanana kama shilingi kwa ya pili*
-

5. Kuonyesha muda uliochukuliwa na kitendo

1. *Tulimsubiri kwa masaa mawili kisha tukaondoka.*
 2. *Yeye huoga kwa muda mfupi sana.*
-

6. Kuelezea Ala au kitumizi

1. *Alikuwa akilima kwa jembe kuukuu.*
 2. *Walikuja kwa basi.*
-

7. Kuelezea Mbinu, Jinsi au Namna

1. *Kaombi alipata pesa kwa kuandaa harambee.*
 2. *Mgonjwa aliongea kwa uchungu mwingi sana*
-

8. Hutumika katika misemo

1. *Kesha na Nuru waliketi sako kwa bako.*
 2. *Mshindi alibebwa juu kwa juu*
-

Matumizi ya NI

1. Kiambishi kiwakilishi cha Nafsi ya Kwanza umoja

1. *Nitakapokasirika watanitambua.*
 2. *Nitayainua macho yangu nitazame milima.*
-

2. Kiunganishi cha wakati uliopo kuonyesha hali au sifa ya kitu.

1. *Katosha ni msichana mpole sana.*
 2. *Tegemeo letu ni kufika Mbinguni.*
-

3. Kiambishi kiwakilishi cha kielezi cha mahali

1. *Nyuki wamefukuza wavulana uwanjani.*
 2. *Shimoni humu hamna nuru.*
-

4. Kukanusha kauli ya kutendana, kutendana

1. *Maji na mafuta hayatoshani uzani.*
 2. *Giza na nuru hazishirikiani.*
-

5. Kiishio katika hali ya kuagiza, kuamuru au kuhimiza nafsi ya pili wingi

1. *Wahubirini watu wote.*
 2. *Ondokeni enyi msioijua njia.*
 3. *Pokeeni baraka tele.*
-

6. Kukanusha kauli ya kutendeka

1. *Wasichana warembo huoleka => Wasichana warembo hawaoleki.*
 2. *Sauti nzuri zinasikika => Sauti nzuri hazisikiki.*
-

7. Kiambishi kiwakilishi cha vivumishi viulizi nini na kwa nini

1. *Pilipili usiyoila ya kuwashiani?*
 2. *Mama amenipigia simu mara sita leo, sijui ananitakiani.*
-

Matumizi ya KA

1. Kiambishi kiwakilishi cha Wakati Usiodhihirika

1. *Mama akamtuma mwanawe aende kuchota maji.*
 2. *Nikamwuliza anionyeshe sanduku lake.*
-

2. Katika vitenzi sambamba - kitendo kimoja kinapofanyika baada ya kingine

1. *Alikula akashiba kisha akalala.*
 2. *Tulifika nyumbani, baba akatuuliza tumewaacha wapi fahali.*
-

3. Kuagiza au Kuamuru

1. *'Kalaleni!' Mama akawaamuru watoto.*
 2. *Kamwambie asirudi hapa tena.*
-

4. Kiishio cha kauli ya kutendeka

1. *Kijana mtundu alipigwa akapigika.*
 2. *Tulijaribu kufungua mlango lakini haukufunguka.*
-

Matumizi ya NA

1. Kiunganishi (cha Kujumuisha)

1. *Kikombe na bakuli ni vyombo vya jikoni.*
 2. *Jogoo alikatwa kichwa na kuchinjwa.*
-

2. Kiambishi kiwakilishi cha wakati uliopo

1. *Ninapenda kusoma riwaya za Kiswahili.*

2. *Ukuta unazidi kupasuka.*
-

3. Kuonyesha umilikaji

1. *Selena ana sauti tamu.*
 2. *Kitanda kina kunguni weusi.*
-

4. Kiishio cha kauli ya Kutendana na kutendeana

1. *Tuliwaona fahali wawili wakipigana.*
 2. *Mwalimu amepeana onyo la mwisho.*
-

Matumizi ya PO

1. PO ya Mahali

1. *Mahali alipoanguka paliacha kuota nyasi.*
 2. *Hapo ndipo tulipoketi. Jumapili ifikapo tutakwenda Kisetoni.*
-

2. PO ya Wakati

1. *Nilipomlilia aliisikia sauti ya dua langu.*
 2. *Kitumbua kilipikwa mayai yalipoletwa.*
 3. *Zitakaporudishwa tutazificha mbali.*
-

3. PO ya Hisia(Hasira)

1. *Umenikosea sana! Po! Utakiona cha mtema kuni.*
-

Matumizi ya JI

1. Kuunda nomino kutokana na kitenzi.

1. *sema => msemaji.*
 2. *kimbia => mkimbiaji*
-

2. Kuonyesha Ukubwa

1. *Jikapu lile lina jitunda kubwa.*
 2. *Jito lile limemeza watu wengi.*
-

3. Kuonyesha mtendaji anapokuwa mtendewa (kujitenda, kujitendea)

1. *Amejikwaa kidole cha kati.*
2. *Kitabu kimejifungua chenyewe.*

MUUNDO WA SENTENSI

Kiima, Kiarifa, Shamirisho na Chagizo

Sentensi huwa imeundwa na maneno mbalimbali. Vijenzi hivi vya sentensi ni Kiima, Kiarifa, Shamirisho na Chagizo

Kikundi Tenzi(KT) na Kikundi Nomino(KN)

Hizi ndizo sehemu mbili kuu katika sentensi. Kila kundi kikundi kinaweza kuwa na maneno mbalimbali. Tutayachangua haya zaidi katika uchanganuzi wa sentensi.

Kikundi Nomino (Kiima): KN

Ni sehemu wa sentensi yenye nomino. Pia kikundi nomino kinaweza kushirikisha kikundi kivumishi au kishazi tegemezi.

k.m:

1. Safari zawa salama bila misukosuko.
2. Wanafunzi waliokuwa wametoroka shuleni, wamekamatwa na kuadhibiwa.
3. Matunda matamu huvutia sana.

Kikundi Tenzi (Kiarifa): KT

Ni sehemu ya sentensi yenye kitenzi. Licha ya kitenzi, kikundi tenzi kinaweza kushirikisha kikundi kielezi au kikundi kivumishi. Aidha, kikundi tenzi kinaweza kuwa na kikundi nomino kama shamirisho kipozi au kitondo.

k.m:

1. Mvua inarutubisha vitu vyote.
2. Dunia huzunguka jua.
3. Madawati yaliyokuwa yamechafuliwa yamesafishwa.

Shamirisho

Shamirisho ni mtendwa au mtendewa katika sentensi. Ni sehemu ya sentensi inayowakilisha kitu kilichofanyiwa kitu. Kuna aina tatu za shamirisho.

Shamirisho Kipozi - (direct object)

Ni sehemu inayowakilisha nomino inayopokea kitendo hicho moja kwa moja. **Mtendwa**

1. Nyanya aliwasalimia wajukuu wake.

2. Bustani la Kuzimu linawatisha watu wengi.
3. Rita alimwandikia kakake barua kwa kalamu nyeusi.

Shamirisho Kitondo - (indirect object)

Huwakilisha ambayo kitendo kinafanywa kwa ajili yake au kwa niaba yake. **Mtendewa**

1. Mama aliwapikia watoto ugali tamu.
2. Bibi anawasimulia wasichana wadogo hadithi za kikale.
3. Rita alimwandikia kakake barua kwa kalamu nyeusi.

Shamirisho ala kitumizi

Hurejelea ala au kifaa kinachotumika kutekeleza kitendo hicho

1. Wetu wengine huvuna mahindi kwa panga.
2. Mchungaji Thabiti alikufa kwa maji.
3. Rita alimwandikia kakake barua kwa kalamu nyeusi.

Chagizo

Hutuelezea zaidi kuhusu kiima, kiarifa au shamirisho. Aghalabu chagizo huwa kielezi au kivumishi.

1. Mama M alimvalisha bintiye mavazi ya kupendeza.
2. Mumbe ni msichana hodari sana.
3. Kinyonga hupendelea kutembea polepole.
4. Rita alimwandikia kakake barua kwa kalamu nyeusi.

Isimu Jamii

Isimu Jamii (social linguistics) - ni tawi la isimu (elimu ya lugha) linalochunguza namna lugha inavyotumika katika jamii na uhusiano baina yake. Tawi hili huzingatia matumizi ya lugha katika mazingira tofauti; aina mbali mbali za lugha na mazingira yake; uhusiano kati ya lugha na utamaduni wa jamii inayoitumia.

Istilahi za Isimu Jamii

1. **Isimu (linguistics)** - ni mtalaa ambao huchunguza, huchanganua na pia kuchambua na kufafanua lugha kama mfumo wa mawasiliano baina ya wanadamu.
2. **Lugha** - ni chombo cha mawasiliano baina ya watu. Lugha huzingatia mpangilio maalum wa sauti, maneno na sentensi.
3. **Sajili** - ni mukhtadha/rejista mbalimbali au mitindo maalum ya lugha katika mazingira/hali mbalimbali. Mifano ya sajili ni kama vile lugha ya hospitalini, shuleni, sajili ya dini, biashara, kisiasa, michezo,
4. **Fonolojia** - ni tawi la sayansi ya isimu linaloshughulikia uchunguzi wa **mfumo wa sauti** katika lugha fulani, kwa mfano ugawanyaji wa irabu na konsonanti. Fonolojia hutumika kuunda **alfabeti** katika lugha fulani. Aghalabu kila lugha hutumia mfumo fulani wa sauti mahususi katika lugha hiyo pekee.
5. **Fonetiki** - huchunguza sauti zinazotamkwa na binadamu bila kuzingatia lugha yoyote.
6. **Mofolojia** - (au sarufi maumbo) ni tawi la isimu linalochunguza maneno ya lugha fulani, aina za maneno katika lugha, hasa upangaji wa mofimu mbalimbali zitumikazo kwa ajili ya kuunda maneno hayo. Kwa mfano, lugha ya Kiswahili hutumia mbinu kadhaa kuunda maneno kulingana na mpangilio wa mofimu. Kwa mfano, neno 'lima' linaweza kutumika kuunda maneno mengine katika Kiswahili k.m mkulima, kilimo, nimelima, limika n.k Katika kubadilisha mofimu hizi, tunaweza kubadilisha neno moja kutoka aina moja(kitenzi) hadi nyingine (nomino) n.k
7. **Sintaksi** - (au sarufi miundo) ni tawi la isimu au taaluma ya sarufi inayoshughulikia jinsi vikundi vya maneno na sentensi mbalimbali zinajengwa katika lugha. Sintaksia huangazia kanuni au sheria za lugha. Kila lugha huwa na sheria zake za kuambatanisha maneno kama vile jinsi ya kufuatanisha vitenzi, nomino na vielezi. Kwa mfano: *Mtoto yako shiba* ni sentensi isiyokuwa na sintaksi. Sentensi sawa ingekuwa: *Mtoto wako ameshiba*.
8. **Semantiki** - ni tawi la isimu linalochunguza maana halisia (**mantiki**) ya maneno, kifungu au sentensi katika lugha. Sentensi isiyokuwa na mantiki ni sentensi inayotoa maana ambayo haiwezekani katika uhalisia. Sentensi inaweza kuwa sawa kisintaksia lakini iwe na makosa ya kimantiki. Kwa mfano: *Kiatu cha mbwa kimefutwa kazi kwa sababu kumi ni kubwa kama hewa*.

Aina za Lugha Katika Isimu Jamii

1. **Lafudhi** - Ni upekee wa mtu katika matamshi (accent) unaoathiriwa na lugha ya mama, mazingira yake ya kijiografia au kiwango ujuzi wake wa lugha.
2. **Lahaja** - ni vijilugha vinavyoibuka kwa lugha moja kuu kutokana na tofauti za kijiografia baina ya wazungumzaji wa lugha hiyo. Kwa mfano lugha ya Kiswahili ina lahaja kadhaa kama vile Kimtang'ata, Kilamu, Kimvita, n.k. Tofauti baina ya lufudhi ni kama msamiati, muundo wa sentensi au matamshi.
3. **Lugha rasmi** - ni lugha inayotumika katika shughuli za kiofisi ama ya wakati wa mawasiliano rasmi katika taifa fulani. Kwa mfano, lugha rasmi nchini Kenya ni Kiingereza.
4. **Lugha rasimi** - ni mtindo wa lugha uliotumiwa na mtu/watu fulani mashuhuri (zamani) na ambao huonekana kuwa mtindo bora wa lugha unaofaa kuigwa na wengine. Kwa mfano lugha ya Shakespeare.
5. **Lugha ya taifa** - ni lugha inayoteuliwa na taifa fulani kama chombo cha mawasiliano baina ya wananchi, kwa maana inazungumzwa na wananchi wengi katika taifa hilo. Lugha ya taifa, nchini Kenya ni Kiswahili; Uganda ni Kiganda.
6. **Lugha Sanifu** - Ni lugha iliyokarabatiwa na sheria zake (k.v muundo wa sentensi, msamiati, sarufi, n.k) kubainishwa na kuandikwa, na kwa hivyo huzingatia sarufi maalum na upatanisho sahihi wa sentensi. Kwa mfano: Kiswahili sanifu - ni lugha isiyokuwa na makosa ya kisarufi.
7. **Lingua Franka** - Ni lugha inayoteuliwa miongoni mwa watu wenye asili tofauti wasiozungumza lugha moja ili iwe lugha ya kuwaunganisha katika shughuli rasmi au za kibiashara.
8. **Pijini** - ni lugha inayozaliwa kutokana na mchanganyo wa lugha zaidi ya moja. Kwa mfano. Sheng' (lugha ya vijana mitaani nchini ni lugha iliyoibuka kutoka kwa Kiswahili na Kiingereza.
9. **Krioli** - Ni pijini iliyokomaa na kukubalika.
10. **Lugha mame** - hii ni lugha isiyokua na ambayo hubaki katika umbo lake la awali. Kwa mfano lugha ya Kilatini haibadiliki na hivyo hutumika katika kubuni majina ya kisayansi, n.k.
11. **Lugha azali** - ni lugha inayozaa lugha nyinginezo.
12. **Misimu** - ni lugha yenye maneno ya kisiri ambayo hutumiwa na kikundi fulani cha watu katika jamii, inayoeleweka tu baina yao. Misimu huibuka na kutoweka baada ya muda

Sajili Katika Isimu Jamii

Sajili - ni mukhtadha/rejista mbalimbali au mitindo maalum ya lugha katika mazingira/hali mbalimbali. Kuna sajili anuwai za matumizi ya lugha katika jamii. Hapa tutazingatia mifano michache ya sajili mbali mbali. Kila sajili huwa na sifa mbalimbali zinazoitofautisha sajili hiyo na nyinginezo. Ili kubaini sifa za lugha katika sajili fulani, ni muhimu kuzingatia baadhi ya maswali yafuatayo:

- Ni mazungumzo baina ya nani na nani?
- Kuna uhusiano gani baina ya wanaozungumza?
- Yanapatikana wapi?
- Yanatumika katika hali gani?
- Yana umuhimu ama lengo gani
- Ni istilahi zipi istilahi (maneno maalum) zinazopatikana katika mazingira hayo?
- Umaizi wa lugha baina ya wazungumzaji ni wa kiwango gani?
- Ni mtindo gani wa lugha unaotumika?

Sajili ya Ajali

Hii ni lugha inayotumiwa katika ambalo ajali imetokea. Wahusika wanaweza kuwa majeruhi, polisi, walioshuhudia au wananchi wengine n.k

Sifa za lugha inayopatikana katika sajili hii

1. Msamiati wa kipekee unaohusiana na ajali kama vile majeruhi, hudumanya kwanza, damu, mkasa.
2. Hutumia lugha ya kudadisi dadisi ili kubaini chanzo cha ajali.
3. Huwa na masimulizi – walio na habari kuhusu kisa hicho hueleza waliyoshuhudia
4. Kutokana na hali ya msukosuko, lugha hii haina utaratibu – watu huwa katika hali ya hofu, kwa juhudi za kuwaokoa majeruhi.

Mfano wa Sajili ya Ajali

Mwanakijiji Nimesikia twa! Kisha kishindo kikubwa sana (akihema hema) Nikaambia kuna
1: mlipuko tukimbie.

Mwanakijiji Lilio la muhimu ni kuyaokoa maisha ya majeruhi kwa kuwapa huduma ya kwanza.
2:

Mwanakijiji Tuondoeni miili ya waliofariki kwanza.
1:

Mwanakijiji 2: hatuwezi kuishika miili iliyobanwa katika gari hadi polisi wafike. Na ndio hao wanaokuja!

Mwanakijiji 1: (akikimbia) Ndio hao! Acheni kuiba mafuta! Polisi wanakuja!

Polisi: Wakitawanya wananchi walioliparamia gari kuiba bidhaa mbali mbali. Liinueni hili gari! Wapi dereva?

Dereva: (ambaye amelala akihema kwa maumivu, damu ikichuruzika miguuni na mikononi) Nilisitishwa na ng'ombe waliokuwa wakivuka barabara. Nilijsribu kukwepa lakini usukani ukanishinda gari likapoteza mwelekeo...

Abiria: Alikuwa akiendesha gari kwa kasi sana. Tukampigia kelele apunguze mwendo lakini hakutusikia. Matunda yake...

Mwanakijiji 2: Niliona gari likibingirira mara kadhaa mpaka likaingia humu mtaroni, ndiyo tukakimbia kuwaokoa.

Polisi: Nyamazeni! Achieni polisi kazi iliyobaki. Ikiwa kuna yeyote anayejuana na waathiriwa aandamane nasi

Lugha ya biashara huzungumzwa na wauzaji na wanunuzi katika sehemu za kibiashara. Inapaswa ikumbukwe kwamba lugha hii inaweza kubadilika kidogo kulingana na mazingira. Kwa mfano, katika mikutano ya kibiashara, lugha rasmi hutumiwa ilihali katika soko, lugha ya mitaani inaweza kutumika.

Sifa za Lugha ya Biashara

1. Hutumia msamiati wa kibiashara kama vile:
 - Fedha
 - Faida
 - Hasara
 - Bei
 - Bidhaa
2. Hutumia misimu ili kuwavutia wanunuzi
3. Ni lugha yenye malumbano hasa watu wanapojadiliana kuhusu bei
4. Ni lugha legevu - haizingatii kanuni za lugha.

5. Huchanganya ndimi kwa kuingiza maneno ya lugha za kigeni
6. Ni yenye heshima na unyenyekevu kwa wanunuaji
7. Msamiati katika lugha ya Kibiashara

Mfano wa Sajili ya Biashara

Mtu
X: Tatu kwa mia! Tatu kwa mia! Leo ni bei ya hasara!

Mtu
Y: Unauza hii briefcase kwa pesa ngapi?

Mtu
X: Hiyo ni seventy bob mtu wangu

Mtu
Y: Huwezi kunipunguzia. Niuzie hamsini hivi.

Mtu
X: Haiwezekani mtu wangu. Nitapata hasara nikiuza hivyo. Ongeza mkwaja, mama.

Mtu
Y: Basi hamsini na tano.

Mtu
X: Tafadhali ongeza kitu kidogo. Unataka nikule hasara leo? Fikisha sitini na tano.

Mtu
Y: Basi sitanunua hii. Sina pesa hizo zote. Unajua uchumi ni mbaya siku hizi.

Mtu
X: Tafadhali mtu wangu. Huu mkoba ni mzuri sana. Umetoka Germany. Angalia. Unaweka pesa hapa, kitambulisho hapa halafu unafunga hivi. Hauwezi kupoteza chochote ukiwa na mkoba huu. Angalia wewe mwenyewe. Hakuna mahali pengine utaweza kununua mkoba huu kwa bei ghali kama hii.

Mtu
Y: Nimekwambia sina hizo pesa. Nitanunua baadaye ukipunguza bei.

Mtu
X: Lete sixty bob. Lakini utakuwa umeniumiza. Nakufanyia hivyo kwa kuwa wewe ni customer poa.

Mtu
Y: Sawa basi nitanunua. Shika sixty bob.

Mtu
X: Asante Customer. Mungu akubariki. (akimfungia) Hey! Tatu kwa mia. Bei ya hasara! Tatu kwa mia!

Hii ni lugha inayozungumzwa wakati wa kikao cha bunge. Sajili hii ni tofauti na na sajili ya siasa, ambayo huhusisha wanasiasa wakipiga kampeni.

Sifa za Lugha ya Bungeni

1. Ni lugha yenye ushawishi – wabunge hutumia vishawishi ili kuwahimiza wenzao waunge ama kupinga msalaba
2. Ni lugha ya mjadala yenye waungao na wapingao.
3. Ni lugha yenye heshima na nidhamu. Maneno ya heshima kama mheshimiwa, tafadhali na samahani hutumika sana.
4. Hutumia maneno maalum yanayopatikana katika mazingira ya bunge kama vile kikao, mswada, kuunga mkono, kujadili, kupitisha, n.k.
5. Lugha ya bungeni ni rasmi na sanifu.
6. Hulenga maswala mbalimbali ya kisiasa na maendeleo katika taifa.
7. Huwa na maelezo kamilifu
8. Ni lugha yenye maswali na majibu miongoni mwa wabunge.

Mfano wa sajili ya Bungeni

Spika: Waheshimiwa, muda unayoyoma. Nawaomba mfanye mazungumzo yenu sauti ya chini tumsikize huyu. Endelea mheshimiwa.

Asante Bwana spika. Hii siyo mara ya kwanza ya kuuwasilisha mswada huu hapa. Mbunge Kila mbunge anayethamini raia wa taifa hili ni lazima auunge mkono mswada huu. 1: Katika kikao kilichotangulia, mliupinga mkidai kwamba hauna heshima kwa rais. Leo tumefanya ukarabati wote mliotaka. Hamna budi kuuunga mkono. Bwana spika....

Spika: Muda wako umekwisha tafadhali keti. Wabunge wataamua hatima ya mswada huu ikiwa utapitishwa kama sheria. Lakini kumbukeni uamuzi wa mwisho ni wa rais.

Sajili ya Kidini

Katika sajili ya kidini tunaangazia lugha inayozungumzwa na waumini/washiriki wa imani fulani wakati wa ibada, sala, katika nyumba takatifu au mahali popote pale ambapo wanazungumzia mambo yanayorejelea imani au Mwenyezi Mungu.

Sifa za Lugha ya Kidini

1. Hutumia msamiati wa kidini kama vile
 - o Bibilia
 - o maombi
 - o mbinguni
 - o jehanamu
 - o Madhabahu
 - o Paradiso
 - o Mbinguni
 - o Mwenyezi Mungu
 - o Mwokozi
2. Ni lugha inayonukuu sana hasa wazungumzaji wanaporejelea Kitabu kitakatifu
3. Lugha yenye heshima, upole na unyenyekevu
4. Lugha sanifu
5. Ni lugha iliyojaa ahadi nyingi kwa wanaoandamana na mafunzo ya kidini na vitisho kwa wanaoenda kinyume na mafundisho
6. Huwa imejaa matumaini
7. Ni lugha yenye kutoa maneno ya sifa, kumtukuza na kumshukuru Mwenyezi Mungu

Mfano wa Sajili ya Kidini

Boriti: Bwana asifiwe Bi...

Bi
Rangile: Amina, mchungaji. Watoto wanaendeleaje?

Boriti: Karita hana neno. Mwenyezi Mungu ametunyeshea rehema na neema zake. Je, wajukuu wako wa hali gani?

Bi
Rangile: Wanaendelea vizuri isipokuwa hawataendelea na masomo. Sijui nilimfanyia Mungu dhambi gani.

Boriti: Nasikitika sana kusikia hivyo. Mungu atawalinda mayatima hao. Yeye ndiye baba wa mayatima. Mungu ni mwenye huruma.

Bi
Rangile: Sijui hayo, mchungaji. Hata sijui maana ya kuishi hapa duniani. Kila siku ni matatizo.

Boriti: Usife moyo. Mungu anasema katika kitabu cha Yohana 14:18, "Sitawaacha nyinyi kama mayatima..." Kwa hivyo, ukiwa na imani, Mungu atakuonekana.

Bi
Rangile: Basi niombe mchungaji ili Saumu na Neema wapate karo ya kurudi shuleni.

Boriti: Funga macho tusali. Ewe Rabuka uliyejaa neema na baraka tele. Tunakushukuru na kulitukuza Jina lako takatifu kwa baraka zako za ajabu. Tunajua kwamba wewe

ndiye Mungu uliyewatoa wana wa Israeli kutoka Misri. Sisi wenye dhambi tunakuja mbele yako tukiomba ukafanya miujiza katika nyumba hii ya Bi Rangile.....

Wote: Amina.

Sajili ya Kisayansi

Sifa za Lugha ya Kisayansi

1. Hutumia msamiati wa kipekee unaoambatana na taaluma inayorejelewa.
2. Huwa na maelezo kwa ukamilifu.
3. Huwa na mpangilio maalum na maendelezo ya hoja na ujumbe.
4. Huchanganya ndimi na kutumia maneno ya kisayansi au lugha mbalimbali.
5. Hutumia lugha sanifu.
6. Ni lugha yenye udadisi mwingi (wakati wa kufanya utafiti)

Sajili ya Mahakamani

Hii ni lugha inayozungumzwa na wanasheria, mahakimu, mawakili, washitakiwa na mashahidi katika mahakama.

Sifa za Lugha ya Mahakamani

1. Hutumia msamiati wa kipekee unaorejelea sheria kama vile
 - o katiba
 - o sheria
 - o mashtaka
 - o Hakimu
 - o Ushahidi
 - o Wakili
 - o Jela
 - o Mshitakiwa
 - o Kiongozi wa mashtakiwa
2. Huwa na maelezo marefu na ya kina ili kutafuta ushahidi wowote uliopo
3. Ni lugha yenye kunukuu sana hasa vipengele katika vitabu vya sheria kama vile katiba
4. Ni lugha rasmi na sanifu
5. Ni lugha iliyojaa maswali na majibizano
6. Ni lugha yenye heshima

Mfano wa Sajili ya Mahakamani

Musa Kasorogani, mwanaye Bi Safina na Mzee Mpotevu Kasorogani; umeshtakiwa Kiongozi: kwa kosa la jaribio la mauaji mnamo tarehe 23/08 mwaka huu. Unaweza kukubali mashitaka, kukana au kunyamaza. Je, unakubali mashitaka.

Musa: Naomba kukanusha mashtaka hayo, bwana mkubwa.

Kiongozi: Je, kuna shahidi yeyote katika kesi hii?

Katili: Hapa mkubwa. Siku hiyo ya tarehe 23/08, Musa alipatikana akiwa akijinyonga usiku wa maneno. Kijiji chote kilikusanyika hapo kwenye boma ya Kasorogani. Nilipoleta polisi, wakamkamata na kumpeleka hospitalini atibiwe kwanza. Ndiposa ameletwa hapa siku ya leo.

Kiongozi: Je, mshitakiwa una tetesi lolote. Ama pia unaweza kuleta wakili wako azungumze kwa niaba yako.

Kisaka: Bwana mkubwa, mimi ndiye wakili na shahidi wa Musa. Musa hakua mtu. Alikuwa akijinyonga kutokana na mkasa uliomfika tarehe hiyo ya Agosti 23 baada ya bibi harusi wake kubadilika. Mimi na mamake, Bi Safina Kasorogani tulijaribu kumtuliza jioni hiyo. Asubuhi nilipoamka siku iliyofuatia, nikapata habari kwamba alikuwa amepolekwa hospitalini. Je, alipojaribu kujiua, alimwua mtu yeyote?

Kiongozi: Kulingana na katiba ya nchi hii, kifungu cha 12.ab, kuuu ni kutoa uhai wa binadamu yeyote. Haijalishi ikiwa ni yeye mwenyewe au ikiwa ni rafiki yake. Hivyo basi jaribio la kujiua ni hatia kulingana na kanuni za nchi hii. Una jingine la kuulizia?

Kisaka: Je, sheria yetu inaruhusu mtu kuadhibiwa kwa kosa ambalo hakufanya?

Kiongozi: La hasha.

Kisaka: Basi tutakuwa tumekiuka kanuni za nchi yetu iwapo tutamhukumu Musa kwa kujiua ilhali hakujiua bado. Tunawezaje kutambua kama angekufa?

Katili: Inafaa ahukumiwe kinyonga au kifungo cha maisha gerezani. Hata alivunja simu yangu...

Kiongozi: Order! Lazima kutii mpangilio wa mahakama. Katili hauruhusiwi kuongea bila ruhusa ya hakimu au kiongozi wa mashitaka. Polisi, mpelekeni nje

Sajili ya Matanga

Ni lugha inayotumiwa katika shughuli za mazishi au nyumbani kwa marehemu.

Sifa za Lugha ya Matanga/Mazishi

1. Hutumia msamiati wa maneno ya huzuni kama vile waombolezaji, makiwa, kifo, mauti, pole n.k.
2. Hutumia lugha ya kuliwaza/kufariji na kupa matumaini hasa kwa waombolezaji.
3. Ni lugha yenye unyenyekevu isiyotumia maneno yanayokera.
4. Hudhihirisha unyonge wa mwanadamu, kama asiye na mamlaka juu ya uhai wake.
5. Huwa na mbinu rejeshi kurejelea maisha ya marehemu alipokuwa hai.
6. Kwa mara nyingi hutumia maneno ya kusifu marehemu kutokana na aliyotenda.
7. Wakati mwingine huwa ni lugha inayodhihiri hali ya kukata tamaa.

Mfano wa Sajili ya Matangani

"Waombolezaji wenzangu, kama mnavyojua tumekusanyika hapa kwa ajili ya kumsindikiza rafiki yetu amaye amelala hapa. Ikiwa kuna mtu alifikwa zaidi na msiba huu ni mimi. Marehemu alikuwa rafiki wangu wa dhati tuliyeshirikiana naye sana. Nilimjua marehemu tukifanya kazi katika soko la Mauzoduni na tangu siku hiyo tumeishi kama ndugu; kuomba radhi ukikosewa; kusaidiana, na kadhalika. "

Habari za kifo chake zilinipiga kwa mughdha. Sikuamini kwamba amekufa; kwamba sitamwona tena aushini mwangu. Ninasikitika sana lakini kwa kuwa Mungu hakosi, ninaamini kwamba alimpenda zaidi ya tulivyompenda. Ombi langu kwa Mungu ni moja, kwamba amweke rafiki yangu mahali pema peponi; au popote alipojitafutia siku zake za uhai; nami nitakapokufa anipeleke papo hapo tuendelee kuwa marafiki. Mwenzangu lala. Lala salama tutaonana siku moja"

Sajili ya Michezoni

Lugha ya michezoni hutumiwa wakati wa mashindano ya michezo kama vile kandanda, ukimbiaji n.k Hii inaweza kuwa lugha ya watangazaji/wasimulizi wa mchezo, watazamaji, mashabiki au wachezaji.

Sifa za Lugha ya Michezoni

1. Hutumia msamiati wa kipekee unaohusu michezo kama vile mpira, goli, mchezaji
2. Huchanganya ndimi na kuingiza maneno ya lugha nyingine kama vile Kiingereza. mfano 'goal!!!'
3. Ni lugha ambayo hutumia vihisishi na mshangao kwa wingi
4. Sentensi nyingi katika lugha hii huachwa bila kukamilika hasa hali inapobadilika uwanjani

5. Husimuliwa kwa haraka haraka ili kuambatana na kasi ya mchezo
6. Ni lugha yenye sifa na na chuku kwa mfano msimulizi anaposimulia sifa za mchezaji fulani
7. Hutumia misimu kama vile 'wametoka sare'
8. Hutumia kwa ya kulinganisha ili kuelezea matokeo ya mechi k.m 'walitoka mbili kwa nunge'
9. Ni lugha yenye kukariri (kurudia rudia) hasa mchezaji anapoumiliki mpira kwa muda mrefu au mwanariadha fulani anapoelekea kushinda katika mbio.
10. Huwa na sentensi fupi fupi

Mfano wa Sajili ya Michezoni

Nakwambia ndugu msikilizaji hapa mambo yamechacha kwelikweli. Hawa wachezaji wa Manyuu hawacheki na watu leo. Wameamua kuishambulia timu ya Cheusi bila huruma. Kumbuka kwamba hii ni mara yao ya... Lo! Anauchukua mpira pale, mchezaji nambari tisa... Matiksta. Matiksta, Matiksta na mpira. Anaucharazacharaza pale. Anamwangalia mwenzake. Anaupiga mpira kwa kichwa pale! Lo! Mwenzake anaukosa. Akiushika mpira pale ni mchezaji wa timu ya Cheusi, Romana. Romana, Romana anaelekeza mpira kwenye lango la Manyuu. Anaupiga mpira kwa nguvu! Lo! Hatari sana. Hatari sana katika lango la Manyuu. Hatari! hatari! Gooooaaaaaa! Noooo ooh! Wameukosa! Goal keeper ameudaka mpira huo. Pole sana wachezaji wa ... Mlinda lango anaupiga mpira huo kwa hasira. Juu kabisa. Anauchukua pale nambari saba, Saruta. Huyu ni mchezaji machahari sana. Mwaka uliopita, alipewa tuzo la mchezaji bora wa mwaka. Ananyang'anywa na mchezaji mwingine hapa. Wanakabiliana kidogo. Huyu mchezaji anaupiga mpira kwa mguu wa kushoto. Lo! Mpira umekuwa mwingi na ukatoka nje.

Mashabiki wa timu hizi mbili wanasubiri kwa hamu na ghamu kutambua ni nani atakayeibuka mshindi. Katika mechi zilizotangulia, timu hizi zimekuwa zikitoka sare. Lakini leo lazima mshindi atapatikana. Hawa ni fahali wawili. Kumbuka kwamba unapata matangazo haya moja kwa moja kupitia idhaa yako uipendayo, redio nambari moja kote nchini... Mpira unarudishwa uwanjani. Akienda kuurusha pale ni...

Sajili ya Nyumbani

Hii ni lugha inayotumiwa na watu katika familia. Wanaohusika sana katika mazungumzo ya nyumbani ni mama, baba, watoto, majirani na watu wa ukoo. Maswala yanayorejelewa sana ni yale yanayoiathiri jamii/boma hilo.

Sifa za Sajili ya Nyumbani

Sifa za sajili ya nyumbani hubadilika kulingana na mada inayorejelewa, wanaozungumza na hali katika boma.

Mfano wa Sajili ya Nyumbani

Baba: Mama Kadara! Huyo mtoto wako amekuja?

Mama: Kadara ni mtoto wetu; mimi na wewe.

Baba: Hapana! Mimi sizai malaya. Huyo ni wako. Hata Bahati ni wako! Hakika wote sita ni wako...

Mama: Mume wangu unanifanya nikasirike bure tu. Mbona umeanza mafarakano tena.

Baba: Mafarakano! Mafarakano! Ni mimi niliyekwambia uzae wasichana sita...

Mama: Lakini sikuzaa pekee. Tulizaa na wewe, mume wangu....

Hapana! Uliniona na mimba? Uliniona na maumivu ya uzazi? Umeniona nikinyonyesha

Baba: mtoto? Mwanamke kuwa na adabu. Nitakurudisha kwa wazazi wakufunze heshima. Na nitaoa sioni tukikaa pamoja.

(baada ya kimya) Niambie ulichotaka kuniambia kuhusu Kadara (akijipangusa machozi Mama: kwa kitambaa) unajua mume wangu, nakuheshimu. Yangalikuwa mapenzi yangu tungepata wavulana pia. Lakini haya ni mapenzi ya Mungu.

Baba: Kadara akija umpe kuku apeleke vileoni kwa Mzee Magoti. Nina deni lake kubwa baada ya kunywa tembo siku kadhaa bila kulipa. (akicheka) Hakika hata anastahili mbuzi.

Mama: Hatuwezi kulipia pombe kwa mbuzi wala kuku. Kuku waliobaki hapa ni wangu na wa watoto wangu. Kuku wako uliwauza.

Baba: Kelele za chura hazimkatazi ng'ombe kunywa maji. Endelea kupayuka kama wanawake wengine wa kijijini. Nikirudi nikute chakula na maji moto tayari.

Mama: (akinuna) Haya nimesikia.

Sajili ya Shuleni

Hii ni rejista ya lugha inayopatikana katika mazingira ya shule. Wahusika wake huwa walimu, wazazi na wanafunzi.

Sifa za Sajili ya Shuleni

1. Matumizi ya istilahi (maneno maalum) yanayopatikana katika mazingira ya shule kama vile darasa, mitihani, vitabu, elimu, muhula, masomo

2. Lugha yenye heshima kutokana na utofauti baina ya mwanafunzi na mwalimu, mzazi na mwalimu;
3. Taktiri - mbinu ya kurudiarudia maneno. Katika darasa mwalimu hurudia rudia maneno ili kusisitiza anachofunza
4. Ni lugha yenye maswali mengi na majibu. Mwalimu huuliza maswali wakati wa mafunzo. Wanafunzi pia huuliza maswali ili kujua/kupata ufafanuzi.
5. Hutumia lugha ya kukosoana na kurekebishana.

Mfano wa Mazungumzo katika Sajili ya Shuleni

a) Mazungumzo kati ya Mzazi na Mwalimu

Mwalimu: Mzee Kundu, ningetaka tuzungumze kwa muda kuhusu hali ya mwanao, Machome Kundu.

Mzee: Machome? Ana nini mwanangu. Kuna nafasi imepatikana ya...

Mwalimu: Mwanako amebadilika sana kitabia. Alikuwa akifanya vizuri sana katika masomo

Mzee: Kweli kabisa. Mimi ni mlezi mwema sizai watoto mbu mbu mbu darasani.

Mwalimu: Ndivyo. Lakini sasa naona ameanza kubadilika. Ameanza kulegea katika mitihani na kuzembea kazini.

Mzee: Unamaanisha nini? (akiinuka) Inaonekana siku hizi hamjui kuwapa adabu watoto. Ni lazima mtoto wangu amepotoshwa na wengine, katika vikundi vibaya!

Mwalimu: Hakika, mwanako ndiye anayepotosha wanafunzi wengine. Yeye ni kiongozi wa makundi haramu shuleni, yanayovuruga masomo, kuuza dawa za kulevya na mambo kama haya. Hii ndiyo sababu nimekuita tujadiliane. Ni lazima mienendo hii imechipuka nyumbani.

Mzee: Ajapo nyumbani, mwanangu huzingatia vitabu pekee hata mamake anaweza kuthibitisha haya. Ikiwa kuna utovu wa nidhamu nina hakika haya yanatoka darasani.

Mwalimu: Tafadhali keti mzee (akichungulia dirishani) Mtindi! Niitie Machome...

Sajili ya Simu

Hii ni lugha inayotumiwa katika mazungumzo ya simu.

Sifa za lugha ya simu

1. Mazungumzo ya simu ni mafupi, hutumia sentensi fupi zenye muundo rahisi.
2. Hoja hutajwa moja kwa moja bila maneno mengi kwani ili kudhibiti gharama ya simu

3. Huwa na kukatizana kwa maneno kati ya wazugumzaji.
4. Huwa ni mazungumzo baina ya watu wawili pekee; anayepiga na anayepokea.
5. Hutumia istilahi maalum za lugha ya simu kama neno 'hello'
6. Huchanganya ndimi (kutumia maneno yasiyo ya lugha nyinginezo) ili kuwasilisha ujumbe kwa upesi.
7. Ni lugha ya kujibizana.

Mfano wa Sajili ya Simu

Sera: Hello. Ningependa kuongea na Mika.

Sauti: Subiri kidogo nimpatie simu.

Sera: Hello

Mika: Hello. Sema Sera. Niko kwa mkutano...

Sera: Pole kwa kukusumbua. Unakumbuka safari yetu ya kesho?

Mika: Siwezi kusahau. Tunakutana saa ngapi?

Sera: nampendekeza saa tano machana...

Mika: Katika Hoteli ya Katata Maa

Sera: enhe. Hapo kwa heri

Mika: Haya. Bye!

KINYUME

Kinyume cha Kawaida

Hisia, hali, dhana n.k

1. vita	amani
2. furaha	kilio
3. nuru	giza
4. shibe	njaa
5. mwanzo	mwisho

Kinyume cha Sifa

Sifa zinazopingana kimaana

1. tamu	chungu
2. kubwa	dogo
3. nzuri	mbaya
4. nyeupe	nyeusi

Kinyume cha Jinsia (Uume - Uke)

Majina ya kijinsia moja yanabadilishwa na kuwa jinsia ile nyingine.

1. baba	mama
2. mumewe	mkewe
3. mjomba	shangazi
4. kaka	dada
5. babu	nyanya
6. mvulana	msichana
7. ghulamu	banati
8. shaibu	ajuza

Kinyume cha Uhusiano

Kinyume cha vitu au dhana mbili zinazohusiana.

1. mwalimu	mwanafunzi
2. daktari	mgonjwa
3. mzazi	mwana
4. kiongozi	mfuasi

Kinyume cha Vitenzi

Tunabadilisha vitenzi kwa kuweka vitenzi vingine vyenye maana ilnayokinzana

1. ongea	nyamaza
2. penda	chukia
3. sifu	kashifu
4. simama	keti
5. lia	cheka
6. tabasamu	nuna
7. enda	kuja

Kinyume cha Kutendua

Vitenzi vinaweka katika kauli ya kutendua ili kuvikanusha.

1. fumba	fumbua
2. ficha	fichua
3. vaa	vua
4. choma	chomoa

UKANUSHO

Kukanusha ni kukataa au kukana kauli.

Mara nyingi tunapokanusha, tuanaongeza kiambishi 'HA-' mwanzoni mwa kitenzi. Hata hivyo, kiambishi hicho hubadilika katika nafsi ya kwanza na ya pili umoja. Angalia jedwali lifuatalo.

KIAMBISHI MATUMIZI MFANO

SI	nafsi ya kwanza	si-ku-wa-on-a
HU	nafsi ya pili	hu-ni-faham-u
HA	nafsi ya tatu	ha-ta-chuku-a

Viambishi vya wakati na vya hali pia hubadilika kama ilivyoonyeshwa katika jedwali lifuatalo:

Kukanusha Wakati Uliopita (LI) => 'KU'

1 Kajuta alimpigia kura.	Kajuta hakumpigia kura.
2 Nilikupa nafasi yako.	Sikukupa nafasi yako

Kukanusha Wakati Timilifu (Uliopita Muda Mfupi) (ME) => 'JA'

1 Maziwa ya nyanya yamemwagika	Maziwa hayajamwagika.
2 Viwete wametembea	Viwete hawajatembea.

Kukanusha Wakati Uliopo (NA) => '-I'

1 Unasoma sentensi ya kwanza.	Husomi sentensi ya kwanza.
2 Zinafanana na nyota.	Hazifanani na nyota.

Kukanusha Wakati Ujao (TA) => 'TA'

1 Jua litawaka sana.	Jua halitawaka sana.
2 Watakaribishwa kwenye malango ya lulu.	Hawatakaribishwa kwenye malango ya lulu.

Kukanusha Wakati wa Mazoea (HU) => '-I'

1 Polisi wa jiji kuu huchukua hongo.	Polisi wa jiji kuu hawachukui hongo.
2 Bendera hufuata upepo.	Bendera haifuati upepo.

Kukanusha Wakati Usiodhihirika (A) => '-I'

1 Anita ampenda Kaunda.	Anita hampendi Kaunda.
2 Chema chajiuzi, kibaya chajitembeza.	Chema hakijiuzi, kibaya hakijitembezi.

Kukanusha KI ya Masharti (KI) => 'SIPO'

1 Ukimwadhibu mtoto, atapata adabu njema.	Usipomwadhibu mtoto hatapata nidhamu..
2 Bei yake ikishuka, nitainunua.	Bei yake isiposhuka, sitainunua.

Kukanusha PO ya Wakati (PO) => 'SIPO'

1 Uamkapo asubuhi ndugu yangu mshukuru Mungu.	Usipo amka asubuhi ndugu yangu usimshukuru Mungu.
2 Mtoto aliapo mnyonyeshe.	Mtoto asipo lia usimnyonyeshe

Kukanusha Hali ya Uwezekano (NGE) => 'SINGE'

1 Ninge kuwa nakupenda ningekwambia mapema.	Nisingekuwa nakupenda nisingekwambia mapema.
---	--

2 Zingekuwa nyingi, wangeziiba.

Zisingekuwa nyingi, wasingeziiba.

Kukanusha Hali ya Uwezekano (NGALI) => 'SINGALI'

1 Khadija angalisoma kwa bidii angalikuwa na cheo kikubwa. Khadija asingalisoma kwa bidii asingalikuwa na cheo kikubwa

2 Yangalikuwa mabivu yangalianguka yenyewe. Yasingalikuwa mabivu yasingalianguka yenyewe

Kukanusha Amri/Agizo (-a/-e) => 'SI'

1 Peleka kikapu hiki kwa nyanya.

Usipeleke kikapu hiki kwa nyanya.

2 Chakula kiliwe.

Chakula kisiliwe.

3 Mpende adui yako.

Usimpende adui yako.

4 Waambieni watu wa mataifa yote.

Msiwaambieni watu wa mataifa yote.

Kukanusha Viunganishi vya Kujumuisha (NA, KA) => 'WALA'

1 Bafi alikuzaba kofi na kukupiga teke.

Bafi hakukuzaba kofi wala hakukupiga teke.

2 Mama amepika chakula tukala pamoja.

Mama hajapika chakula wala hatujala pamoja.

MSAMIATI

Msamiati wa Malipo

Haya ni majina ya malipo yanayotolewa kwa shughuli/haja mbalimbali.

Mifano

1. **ada:** (bill)
malipo kwa mganga au hospitali
2. **fidia:** (fine, faini)
malipo ya mtu baada ya kumkosea mwengine au kumtia gharama/hasara
3. **karo:** (fee)
malipo kwa ajili ya mafunzo (shuleni)
4. **kiingilio:** (entry fee)
malipo yanayotozwa watu ili kushiriki katika jambo fulani
5. **kiinua mgongo:** (tip)
malipo anayotoa mtu kama shukrani kwa jambo alilotendewa au analotaka kutendewa
6. **kodi:** (rent)
malipo kwa kutumia nyumba au kiwanja. aghalabu hulipwa kila mwezi.
7. **marupurupu:** (allowances)
pesa za matumizi ya kila siku
8. **mtaji:** (capital)
pesa ambazo mtu huhitaji ili kuanzisha biashara
9. **nauli:** (fare, ticket)
malipo ya kusafiri
10. **riba:** (interest)
pesa zaidi mtu anazopata kwa kuweka pesa kwenye banki kwa muda fulani au malipo zaidi mtu anayohitajika kulipa juu ya kiasi alichochukua kama mkopo.
11. **rushwa:** (hongo)
malipo yanayolipwa kinyume cha sheria ili kumfanya mtu akupendelee katika jambo fulani.
12. **ushuru:** (tax)
malipo kwa serikali

Msamiati wa Walemavu

Haya ni majina yanayopewa watu waliolemaa sehemu mbalimbali za mwili. Kiungo cha mwili husemekana kwamba kimelemaa pale ambapo hakiwezi kufanya kazi yake vizuri kama inavyohitajika. Kwa mfano, macho yasiyoweza kuona chochote, miguu isiyoweza kutembea n.k.

Mifano

1. **bubu:** (dumb, mute)
mtu asiyeweza kuongea
2. **chongo:**
mtu mwenye jicho moja
3. **gumba:**
mwenye nundu mgongoni
4. **kibogoyo:**
mtu asiye na meno
5. **kigugumizi:**
mtu mwenye shida ya kutamka maneno
6. **kilema:**
mtu aliyelemaa miguu na mikono - asiyeweza kutembea wala kushika chochote
7. **kipofu:** (blind)
mtu asiyeweza kuona.
8. **kiwete:**
mtu aliyelemaa miguu. asiyeweza kutembea
9. **kiziwi:** (deaf)
mtu asiyeweza kusikia.
10. **matege:**
mwenye miguu iliyopinda
11. **punguani:**
mtu asiyekuwa na akili timamu

Msamiati wa Mapambo

Mapambo ni vitu vinavyovaliwa na watu ili kujirembesha; kuwafanya wavutie machoni pa watu wengine;

Mifano

1. **bangili:** (bracelet)
ni pambo la duara linalovaliwa mkononi na wanawake.
2. **herini:** (kipuli)
ni pambo linalovaliwa kwenye ndewe la sikio.
3. **hina:** ()
ni rangi nyekundunyekundu inayopakwa miguuni na mikononi mwa wanawake.
4. **kago:** (utanda)
ushanga unaovaliwa kiunoni
5. **kanta:** ()
ni rangi nyeusi inayopakwa kwenye mvi (nywele nyeupe) ili nywele zionekana kama nyeusi, hasa na wale wasiopenda uzee.
6. **keekke:** ()
ni pambo linalovaliwa na wanawake mkononi kama kikuku au bangili.
7. **kigesi:** (anklet)
bangili/kikuku kinachovaliwa na wanawake miguuni.
8. **kikuku:** ()
pambo la duara linalovaliwa mkononi au mguuni.
9. **kipini:** ()
pambo linalovaliwa puani (sehemu ya juu)
10. **kishaufu:** (hazama, kikero)
hili ni pambo la duara linalovaliwa puani (sehemu ya chini).
11. **mafuta:** (oil, petroleum jelly)
ni kitu kioevu kinachopakwa mwilini kwa makusudi ya kulainisha ngozi na kunukia vizuri.
12. **marashi:** (manukato)
haya ni kifurushi, maji au mafuta yanayonukia vizuri yanayoundwa kwa mawaridi na kemikali nyingine yanayopakwa mwilini hasahasa kwapani.
13. **mkufu:** (necklace)
ni kitu chembamba kama mnyororo kinachoundwa kwa madini kama dhahabu, fedha n.k kinachovaliwa shingoni.
14. **mshipi:** (belt)
ni mkanda unaovaliwa kiunoni.
15. **ndewe:** ()
ni tundu linalotobolewa kwenye sehemu ya chini ya sikio ili kuvaliwa mapambo ya sikioni.
16. **ndonya:** ()
ni tundu linalotobolewa katika sikio na mdomo wa juu au mdomo wa chini
17. **nembo:** ()
ni chale zinazochanjwa usoni au kwenye sehemu nyingine za mwili. Nembo zilitumika kuonyesha kubaleghe(kuvunja ungo) kwa wasichana; kubainisha kabila au kuonyesha urembo tu.

18. **njuga:** ()
kengele ndogondogo zinazovaliwa shingoni, miguuni na mikononi hasa wakati wa kucheza ngoma za kitamaduni.
19. **nti:** ()
ni vijiti vidogo vinavyovaliwa na wanawake masikioni baada ya kutoga ndewe.
20. **nyerere:** ()
ni uzi mwembamba wa madini unaovaliwa mikononi na miguuni.
21. **nywele bandia:** (wig)
ni nywele za kununua zinazovaliwa na kina dada ili kujiongezea urembo.
22. **pete:** (ring)
pambo la madini la duara linalovaliwa kidoleni.
23. **poda:** (powder)
ni rangi nyeupe, laini itumiwayo na wanawake kujipaka.
24. **rangi ya kucha:** (nail polish)
ni rangi inayopakwa kwenye kucha na wasichana
25. **rangi ya midomo:** (lipstick)
ni rangi nyekundunyekundu inayopakwa kwenye midomo na wanawake.
26. **saa:** (hand watch)
kifaa cha kupimia wakati kinachovaliwa mkononi kama pambo.
27. **tai:** (tie)
nguo/kitambaa kilichoundwa ili kuvaliwa shingoni juu ya shati haswa wakati wa shughuli rasmi
28. **taji:** (crown)
kofia inayovaliwa na wafalme, watawala au washindi kuashiria cheo chao au ushindi wao.
29. **ukaya:** (jebu)
nguo au kitambaa kinachovaliwa kuinga sehemu ya mdomo hasa na wanawake Waislamu.
30. **usinga:** ()
nywele za farasi au nyumbu zinazovaliwa mkononi bangili.
31. **wanja:** ()
ni rangi nyeusi ya majimaji au ungaunga inayotumika na wanawake kupaka machoni, usoni, mikononi na hata miguuni.

Watu na kazi zao

1. **dobi:**
hufanya kazi ya kuosha nguo
2. **karani:** (accountant)
anayeangalia matumizi ya pesa katika benki au kampuni fulani
3. **katibu:** (secretary)
anayeweka rekodi za mambo na orodha mbalimbali katika kampuni au idara fulani
4. **kungwi:**
hufunza vijana jandoni
5. **mchuhuzi:** (hawker)
anayeenza bidhaa kutoka nyumba hadi nyumba
6. **mfinyanzi:**
hufinyanga udongo kutengeza vyombo kama vyungu, n.k
7. **mhandasi:** (engineer)
anayefanya kazi ya kuunda au kurekebisha injini/mashine mbalimbali
8. **mhasibu:** (mathematician)
mtu anayefanya kazi ya hesabu
9. **mhunzi:**
hufua vyuma
10. **mkatabi:** (librarian)
anayeweka rekodi za vitabu katika maktaba, na kuwasaidia wanaotaka kuomba vitabu.
11. **tabibu:** (daktari, doctor)
anayetibu watu
12. **topasi:** (janitor)
kazi ya kuosha vyoo